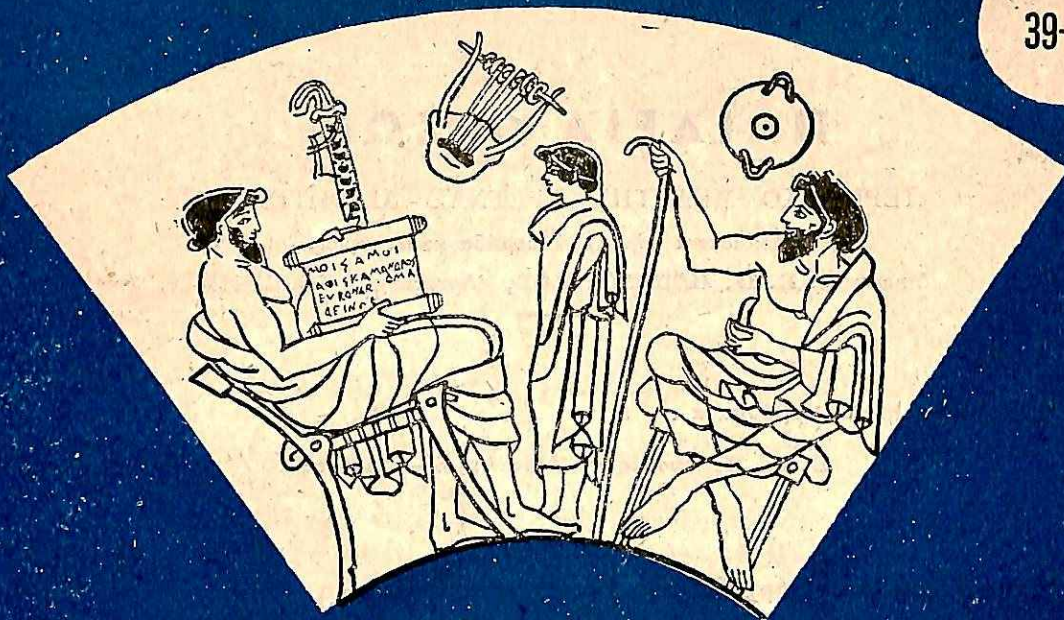

ΠΑΙΔΕΙΑ

ζωή

ΙΟΥΝΙΟΣ-ΙΟΥΛΙΟΣ 1955

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

Ἡ πανεπιστημιακὴ μας ἐκπαίδευση	Ἡ Διεύθυνση
Ὁ Ἀλβέρτος Ἀϊνστάιν καὶ ἡ θεωρία τῆς σχετικότητος	Κ. Χ. Γεωργιόπουλος
Τὸ πρωτεῖο τῆς ἀγωγῆς	Louis Meylan
Πηνελόπη Στ. Δέλτα. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο της	Φ. Π. Λογοθέτη
Προβλήματα διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων κειμένων. Ὁ Πρωταγόρας τοῦ Πλάτωνα	Κ. Ν. Παπανικολάου
Ἐνας ἀκόμη νέος Ἀκαδημαϊκός	Ε. Π. Παπανούτσος
Anna Freud	Μ. Π. Γούτος
Βιβλιοκρισία	Θεόδωρος Ξύδης

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΡΑΞΙΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΡΑΞΙΣ Γ. Ν. ΣΑΧΑΡΟΦΟΥΔΟΥ
ΑΘΗΝΑΙ, ἔτος Ἀρκαδικόν

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΜΕΛΕΤΗΣ - ΕΡΕΥΝΑΣ - ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Έκδίδεται την 1η εβδομάδα κάθε μηνός.

Διευθυντής: Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Άρτοτίνης 6. Τηλ. 71-135.

Αλληλογραφία και ἐμβάσματα :

Ε. Π. Παπανούτσου, Άρτοτίνης 6 — Αθήνας

Ετησία συνδρομή (άρχίζει την 1ην Ιανουαρίου):

Διά τὸ ἔτος 1955 δραχ. 75.

Τόμοι προηγούμενων ἐτῶν :

1947	ἄδελτος	δραχ.	75	πανόδετος	δραχ.	95
1948	»	»	75	»	»	95
1949	»	»	75	»	»	95
1950	»	»	75	»	»	95
1951	»	»	75	»	»	95
1952	»	»	75	»	»	95
1953	»	»	75	»	»	95
1954	»	»	60	»	»	80

Τιμή τοῦ παρόντος διπλοῦ τεύχους

Ἰουνίου - Ἰουλίου 1955 δραχ. 12

Διευθύνσεις σύμφωνα με τὸ ἄρθρον 6 § 1 τοῦ Α.Ν. 1092/1938:

Διευθυντής και ἐκδότης τῆς «Παιδείας»: Ε. Π. Παπανούτσος, Κατοικία: Άρτοτίνης 6.

Προϊστάμενος Τυπογραφείου: Π. Σαββίδης, Κατοικία: Β. Τζαφέρη 2.

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΚΟΣΜΗΓΕΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΑΡΧΕΙΟΥ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

ΔΩΡΕΑ *Καλ. Χατζή*

ΗΜΕΡΟΜ. *20.8.85*

ΑΡΙΘ. *38305*

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Μηνιαίο Περιοδικό Μελέτης—Έρευνας—Διαφωτισμού

ΕΤΟΣ Δ' — ΑΘΗΝΑΙ, ΙΟΥΝΙΟΣ - ΙΟΥΛΙΟΣ 1955 — ΤΕΥΧΟΣ 39-40

Ἡ πανεπιστημιακή μας ἐκπαίδευση

Στὴ χώρα μας ὑπάρχει κ' ἓνα πρόβλημα πανεπιστημιακὸ μαζὶ με τὸ ἄλλο, τὸ γενικότερα ἐκπαιδευτικὸ. Ποῦ δὲν ἔρχεται ὅμως πολὺ συχνὰ στὴν ἐπιφάνεια, γιατί εἶναι τόσο μεγάλο καὶ τόσο στενόχωρο τοῦτο τὸ δεύτερο, ποῦ ἀποσιωπᾶται τὸ πρῶτο. Πανεπιστημιακὸ τὸ ὀνομάζουμε, ἐπειδὴ στὰ πανεπιστήμιά μας (καὶ ιδίως στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν) παρουσιάζεται σὲ ὅλη του τὴν ὀξύτητα. Ὑπάρχει ὅμως καὶ στὰ ἄλλα Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ μας Ἰδρύματα (Ἀνώτατη Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, Πάντειο Σχολὴ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν κλπ.) ἐπομένως οἱ παρατηρήσεις ποὺ θὰ κά- νομε ἐδῶ, ἀναφέρονται σὲ ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν Ἀνώτατη Βαθμίδα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας συστήματος. Μόνο τὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυ- τεχνεῖο μπορεῖ ἴσως νὰ ἐξαιρεθεῖ, γιατί αὐτὸ ἔχει τὴν ιδιομορφία του καὶ ἄλλα εἶναι τὰ δικά του προβλήματα.

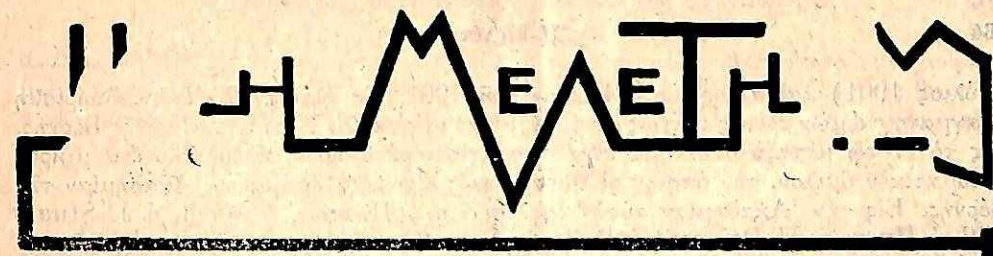
Τρεῖς εἶναι οἱ μεγάλες πληγὲς τῆς πανεπιστημιακῆς μας παι- δείας : πρῶτα ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν φοιτητῶν συγκριτικὰ μετὰ τὰς δυνα- τότητες ποὺ ἔχομε στὴ διάθεσή μας γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ (θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ) τους κατάρτιση. Δυνατότητες χώρου, διδακτικοῦ προ- σωπικοῦ, ἐργαστηριακῶν καὶ ἄλλων μέσων ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ἐξά- σκησίν τους. Ἐπειτα ἡ ἔλλειψη ἑνὸς καλοστοχασμένου προγράμματος μαθημάτων κατὰ ἔτη καὶ κατηγορίες σπουδῶν. Ποῦ νὰ ἔχει μελετηθεῖ καὶ συνταχθεῖ ἔτσι, ὥστε (ὄχι ἀπλῶς νὰ ἐκανοποιεῖ τὰς εὐκολίας ἢ τὰς φιλοδοξίας τῶν κυρίων καθηγητῶν, ἀλλὰ) νὰ ἐγγυᾶται τὴ μεθοδικὴ μύηση τῶν φοιτητῶν στὴν ἐπιστήμην ποὺ διάλεξαν καὶ παράλληλα νὰ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθοῦν μετὰ κάποια στοιχειώδη ἀνεση μαθή- ματα καὶ ἀσκήσεις, καθὼς καὶ νὰ διαθέτουν ἀρκετὸ γιὰ τὴν προσωπικὴ τους μελέτη καὶ ἀνάπαυση χρόνο. Τέλος τὸ ἀπάνθρωπο (γιὰ διδά- σκοντες καὶ διδασκόμενους) καὶ ἀνώφελο (οὐσιαστικὰ ἀνώφελο) σύ- στημα τῶν ἀλλεπάλληλων τμηματικῶν καὶ πτυχιακῶν ἐξετάσεων, μέσα σὲ πλῆθος ἀτελείωτο ἐξεταστικῶν περιόδων, ποὺ δὲν ἀφήνει στοὺς καθηγητὲς καὶ στοὺς φοιτητὲς χρόνο καὶ δυνάμεις, γιὰ νὰ ἐργαστοῦν ἀποδοτικὰ, καὶ ἔχει μεταβάλλει τὸ Πανεπιστήμιο σὲ ἴδρυμα, ὅπου σχεδὸν τίποτ' ἄλλο δὲν γίνεται ὅλους τοὺς μῆνες τοῦ ἔτους παρὰ καθε λογῆς ἐξετάσεις...

Τὰ μέσα τῆς θεραπείας εἶναι γιὰ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς πληγὲς χωριστά, γιὰτὶ καὶ ἡ φύση τους εἶναι διαφορετικὴ. Τὴν πρώτην λ.χ. τὴν ἔχει δημιουργήσῃ καὶ διαρκῶς τὴν ἐπιδεινώνει ἡ μυωπικὴ στὰ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα πολιτικῇ τῶν κομμάτων μας πού, ἀντὶ νὰ κοιτάξουν πῶς θὰ ἀνακόψουν τὸ χεῖμαρρο τῶν νέων πού ὁρμοῦν κάθε χρόνον πρὸς τὰ Ἀνώτατα Ἰδρύματα καὶ τὸν παρασιτισμὸ, συνασπίζονται μέσα κι' ὅξω ἀπὸ τὴ Βουλὴ γιὰ νὰ σπάξουν τὰ φράγματα καὶ νὰ εἰσάγουν ὅλο καὶ περισσότερες χιλιάδες φοιτητῶν. Τὸ κακὸ λοιπὸν θὰ σταματήσει, ἅμα οἱ πολιτικοὶ μας ἀλλάξουν τακτικὴ... ἀπέναντι στοὺς ψηφοφόρους των καὶ ὅταν ἡ πολιτεία θὰ βρεῖ τὰ οἰκονομικὰ μέσα νὰ δώσει στὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ μας Ἰδρύματα περισσότερους χώρους, περισσότερο διδακτικὸ προσωπικόν, περισσότερες κλινικὲς, ἐργαστήρια καὶ βιβλιοθηκὲς γιὰ τὴν ἐξάσκηση τῶν σπουδαστῶν.

Γιὰ νὰ κλείσουν ὅμως οἱ ἄλλες δύο πληγὲς—οὔτε ἄλλα πολιτικὰ ἤθη οὔτε χρήματα περισσότερα χρειάζεται ἡ χώρα μας. Αὐτὸ πού χρειάζεται εἶναι : ν' ἀποφασίσουν οἱ κύριοι Καθηγηταὶ νὰ μελετήσουν τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων καὶ τὸ σύστημα τῶν ἐξετάσεων ὅχι ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ τί συμφέρει ἢ τί κολακεύει τὸν καθένα τους, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ τί συμφέρει στὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωγή τῶν νέων πού τοὺς ἔχει ἐμπιστευθεῖ τὸ Ἔθνος. Καὶ νὰ μεταρρυθμίσουν ἀπὸ τὰ βάθρα τοῦ τὸ σημερινὸ καθεστῶς πού ταλαιπωρεῖ καὶ εὐτελεῖ τὸν φοιτητὴ μας, χωρὶς κανένα οὐσιαστικὸ κέρδος οὔτε γι' αὐτὸν οὔτε γιὰ τὴν ἐπιστήμην. Γιατί, φυσικὰ, ἐπιστήμην δὲν εἶναι ν' ἀκούς μαθήματα καὶ νὰ περνᾷς ἐξετάσεις. Ἀλλὰ κάτι ἄλλο πού πρέπει νὰ τὸ κατακτήσῃ μετὰ τὴ βοήθειαν τῶν φωτισμένων δασκάλων καὶ μετὰ τὴν προσωπικὴν του γόνιμην ἐργασία ὁ νέος.

Ὅγκώνεται καθεμέρα ἡ ἀπογοήτευση καὶ τὸ παράπονον, ὅτι τὰ πανεπιστήμιά μας κινδυνεύουν νὰ ἐκτραποῦν ἀπὸ τὸν κύριον προορισμὸν τοὺς πού εἶναι νὰ καλλιεργήσουν τὸ αὐστηρὸ πνεῦμα τῆς καθαρῆς ἐρευνας καὶ νὰ δώσουν στὴν Ἑλληνικὴ Κοινωνία χαρακτῆρες μετὰ φρόνημα ὑψηλὸ καὶ ἀληθινὰ ἡγετικὰς ἱκανότητες. Καὶ ἂν ἀκόμη ὑποθέσουμε ὅτι οἱ μεμψίμοιροι ὑπερβάλλουν, πάλιν παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὰ, πάρα πολλὰ ἔχουν νὰ κάνουν τὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ μας Ἰδρύματα γιὰ νὰ ἀνταποκριθῶν στὶς προσδοκίαις τοῦ Ἔθνους. Ἄν ἐξασφάλισαν μετὰ συνταγματικὰς διατάξεις τὴν αὐτοτέλειάν τους, τοῦτο τὸ «ἀπαραβίαστον» δὲν τοὺς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἀδρανοῦν καὶ νὰ ἀδιαφοροῦν, ἀλλὰ ἐπαυξάνει τὶς εὐθύνες καὶ τονίζει τὸ χρέος τους νὰ δώσουν στὴν Ἑλληνικὴ Νεολαίᾳ ἀληθινὴν παιδείαν πνεύματος καὶ ἤθους.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Ὁ Ἀλβέρτος Ἀϊνστάϊν καὶ ἡ θεωρία τῆς σχετικότητος

Τὸ τέλος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ τὸ διαρρεῦσαν ἡμῖς τοῦ παρόντος φωτίζει ἔντονα ἡ θαυμαστὴ ἀνάπτυξις τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1895 καὶ 1900 διαδέχονται γοργὰ ἡ μία τὴν ἄλλην αἱ ἀνακαλύψεις τῶν ἀκτίνων Roentgen, τῆς φυσικῆς ραδιενεργείας (Becquerel), τοῦ ραδίου καὶ τοῦ πολωνίου (Ἐυγότος Curie), τοῦ ἡλεκτρονίου (Thomson) καὶ τέλος τῶν κβάντων ἐνεργείας (Planck). Ἐπονται αἱ μεγάλα κατακτήσεις τῆς Θεωρητικῆς καὶ Ἐφαρμοσμένης Φυσικῆς, αἱ συνδεόμεναι μετὰ τὰ ὀνόματα τῶν Nernst, Laue, Rutherford, Millikan, Soddy, Bohr, Compton, Broglie, Schrödinger, Dirac, Joliot καὶ ἄλλων περιφήμων ἐρευνητῶν, ἡ διάσπασις τοῦ ἀτομικοῦ πυρῆνος (Hahn, Strassmann) καὶ ἡ ἀτομικὴ στήλη (Fermi, Oppenheimer). Μελετᾶται ἡ ἐνδοτάτη ὑφὴ τῆς ὕλης, ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψις γίνεται ὁλονὲν τολμηροτέρα καὶ ἀκόμη τὸ παλαιὸν αὐτῆς βάθρον, ἡ καθοριστικότης τῶν φυσικῶν γεγονότων, τείνει νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς μίαν νέαν καὶ ἀπροσδόκητον θεωρίαν (Heisenberg).

Μέσα εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν αὐτὴν κίνησιν ξεχωρίζει ἡ μορφή τοῦ πρὸ ὀλίγου ἐκλιπόντος Γερμανοῦ σοφοῦ, τοῦ ἀποτραβηγμένου εἰς τὸ Princeton, τοῦ ἡρεμον πνευματικὸν κέντρον τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, ὁ **Ἀλβέρτος Ἀϊνστάϊν**. Τίποτε δὲν ἐφάνετο νὰ προμηνῇ ἀπὸ τὰ νεανικὰ χρόνια τὴν μεγαλοφυῖαν αὐτὴν. Ἐλάτρευεν ἀπὸ τότε τὴν μουσικὴν, εἰς τὸ σπίτι του εἶτε εἰς φιλικὰ σπίτια ὠργάνωνε μικρὰς συναυλίας, εἰς τὰς ὁποίας μετεῖχεν ὡς βιολιστὴς καὶ ὁ ἴδιος (βραδύτερον ἔκαμε καὶ δημοσίας ἐμφανίσεις εἰς συναυλίας δι' ἀγαθοεργούς σκοποὺς) μετὰ ἰδιαίτεραν πάντοτε προτίμησιν πρὸς τοὺς κλασσικοὺς συνθέτας, παραλλήλως ὅμως παρουσιάζετο ὡς ἕνας ἀρκετὰ μέτριος εἰς τὰς μαθητικὰς του σπουδὰς. Ἀπερρίφθη κατὰ τὰς πρώτας του εἰσιτηρίους ἐξετάσεις εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον τῆς Ζυρίχης καὶ εἰς τὸ δίπλωμά του ὡς φυσικομαθηματικὸ τοῦ αὐτοῦ Πολυτεχνείου αἱ ἐπιδόσεις του κρίνονται ὅχι σπουδαῖαι, ἰδίως εἰς τὴν διπλωματικὴν του ἐργασίαν ὡς Φυσικοῦ. Ἡ κατόπιν ἐξέλιξις του ἀπέδειξε μετὰ πόσον διαφορετικὰ κριτήρια πρέπει νὰ κρίνονται αἱ μεγαλοφυῖαι. Ὁ μέγας χημικὸς Ostwald ἐθεώρει ὡς χαρακτηριστικὰ τῶν πολὺ προικισμένων σπουδαστῶν τὴν ψυχικὴν των στενοχωρίαν διὰ τὴν παρεχομένην εἰς αὐτοὺς συνήθη διδασκαλίαν καὶ τὴν ἰσχυρὰν πρωτοτυπίαν τῆς σκέψεώς των. Αὐτὰς λοιπὸν τὰς ιδιότητας σκαλίαν καὶ τὴν ἰσχυρὰν πρωτοτυπίαν τῆς σκέψεώς των. Αὐτὰς λοιπὸν τὰς ιδιότητας εἶχε καὶ ὁ Ἀϊνστάϊν. Ἰδίως μετὰ τὸν καθηγητὴν του τῆς Φυσικῆς Weber, προσκεκολλημένον εἰς παλαιότερας θεωρίας, ὁ Ἀϊνστάϊν δὲν εὗρσκετο ποτὲ εἰς ἀγαθὰς σχέσεις. Ἀπ' ἐτέρου ὅλους πού τὸν εἶχαν γνωρίσει ἐξέπλησεν ὁ ἰδιόρρυθμος καὶ πρωτότυπος τρόπος τῆς σκέψεώς του.

Μετὰ τὸ μέτριον δίπλωμα τοῦ Πολυτεχνείου τῆς Ζυρίχης ματαίως ἐπέδιωξεν εὐθὺς κατόπιν θέσιν Ἐπιμελητοῦ εἰς αὐτὸ τὴν ὁποίαν ἄλλοι φίλοι του εὐκόλως ἐπέτυχαν. Ἐπηρεολούθησε χρονικὸν διάστημα σκληρᾶς στέρσεως, ἕως οὗ προσελήφθη εἰς προσωρινὴν θέσιν καθηγητοῦ εἰς τὴν μέσσην Τεχνικὴν Σχολὴν τοῦ Wintertur (Μάιος—

Ἰούλιος 1901) καὶ τέλος κατ' Ἰούνιον τοῦ 1902, εἰς ἡλικίαν 23 ἐτῶν, διωρίσθη πραγματογνώμων τρίτης τάξεως εἰς τὸ Κρατικὸν Γραφεῖον Εὐρεσιτεχνίας τῆς Βέρνης. Εἰς τὸ ἐν τῷ μεταξύ διάστημα εἶχε σχηματίσει μὲ ἄλλους φίλους τοῦ ἑνα μικρὸν πνευματικὸν ὄμιλον, τὸν ὁποῖον οἱ ἴδιοι κάπως εἰρωνικὰ ὠνόμαζον Ἀκαδημίαν τῆς Βέρνης. Εἰς τὴν Ἀκαδημίαν αὐτὴν ἐμελετῶντο ὁ Πλάτων, ὁ Mach, ὁ J. Stuart Mill, ὁ Hume, ὁ H. Poincaré, ὁ Dedekind καὶ ἄλλοι σύγχρονοι εἴτε παλαιοὶ διανοηταί. Ἀργότερα, διάσημος πλέον καὶ μέλος πολλῶν Ἀκαδημιῶν, ἀνεπὸλε με νόσταλγίαν τὴν ὑποτυπώδη αὐτὴν Ἀκαδημίαν τῆς Βέρνης.

Ἐξαφνικὰ κατὰ τὸ ἔτος 1905 ὁ μόλις εἰκοσαεξαετής ὑπάλληλος τοῦ Γραφείου Εὐρεσιτεχνίας καταπλήσσει μὲ δύο κυρίως ἀπὸ τὰς δημοσιευθείσας κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο εἰς τὰ «Annalen der Physik» πέντε περιφώνους ἐπιστημονικὰς τοῦ ἐργασίας. Μὲ τὴν μίαν εἰσάγει τὰ φωτόνια καὶ διατυπώνει τὸν φωτοηλεκτρικὸν νόμον, πειραματικῶς βεβαιωθέντα βραδύτερον. Ὅταν μετὰ 16 ἔτη τῷ ἀπένειμον τὸ βραβεῖον Nobel διὰ τὴν Φυσικὴν, ἰδίως εἰς τὴν ἀνακάλυψιν ταύτην ἐστηρίχθησαν, εἰς τὴν μελέτην λοιπὸν ἐνὸς μόλις εἰκοσαεξαετοῦς σοφοῦ. Ἡ ἄλλη του μελέτη ἔφερε τὸν τίτλον «Ἡλεκτροδυναμικὴ κινουμένων σωμάτων». Ἡ τοῦ ἡ μελέτη πού περιεῖχε τὸ πρῶτον τμήμα τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος, τὴν ἀποκλήθεισαν «εἰδικὴν ἢ μερικευμένην» σχετικότητα. Ἡ μελέτη αὕτη ἀνετάραξε καὶ ἀναταράσσει τὴν σύγχρονον σκέψιν. Ἀπέκτησεν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς καὶ διατηρεῖ πάντοτε τὴν φήμην τοῦ ἀκαταλήπτου καὶ τοῦ παραδόξου. Πολλοὶ τότε καὶ ὄχι ἀσήμαντοι τὴν ἐξαπατήσαντες ὡς θεωρίαν ἐντελῶς οὐτοπικὴν. Ἐπέρασαν πολλὰ χρόνια ζωῶν ἀντεγκλήσεων. Ἀκόμη κατὰ τὸ 1911, ὅταν ἐπρόκειτο ὁ Αἰνστάιν νὰ κληθῇ ὡς καθηγητὴς εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον τῆς Ζυρίχης, ἐχρειάσθη νὰ ζητηθῇ σχετικῶς ἡ γνώμη τῆς Κας Curie καὶ τοῦ H. Poincaré καὶ ὁ διορισμὸς δὲν ἔγινεν εἰ μὴ κατόπιν τῶν ἐνθουσιωδῶν ἀπαντήσεων τοῦ δύο τούτων σοφῶν. «Ὁ Αἰνστάιν εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον πρωτότυπα πνεύματα πού ἔχω γνωρίσει» ἔγραψεν ὁ μέγιστος τῶν μαθηματικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ H. Poincaré. Καὶ ὅταν κατὰ τὸ ἔτος 1913 οἱ σημαντικώτεροι φυσικοὶ τῆς Γερμανίας Planck, Nernst, Rubens καὶ Warburg εἰσηγοῦντο εἰς τὴν Πρώσικην Ἀκαδημίαν τὴν εἰσοδοχὴν ὡς μέλους τοῦ τριακοντατέτρατοῦς Αἰνστάιν, μνημονεύουν φυσικὰ καὶ τὴν εἰδικὴν θεωρίαν τῆς Σχετικότητος καὶ τὴν θεμελιώδη αὐτῆς σημασίαν, διστάζουν ὁμῶς νὰ τὴν προτάξουν καὶ ἐξαίρουν ὡς ἀπὸλύ σημαντικωτέραν διὰ τὴν πρακτικὴν Φυσικὴν τὴν συμβολὴν τοῦ εἰς ἄλλους τομεῖς καὶ τονίζουν τὸ γεγονός ὅτι οὔτε ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς Φυσικῆς δὲν ὑπάρχει, διὰ τὸ ὁποῖον ὁ Αἰνστάιν νὰ μὴν ἔλαβε κατὰ τρόπον ἀξιοσημείωτον θέσιν.

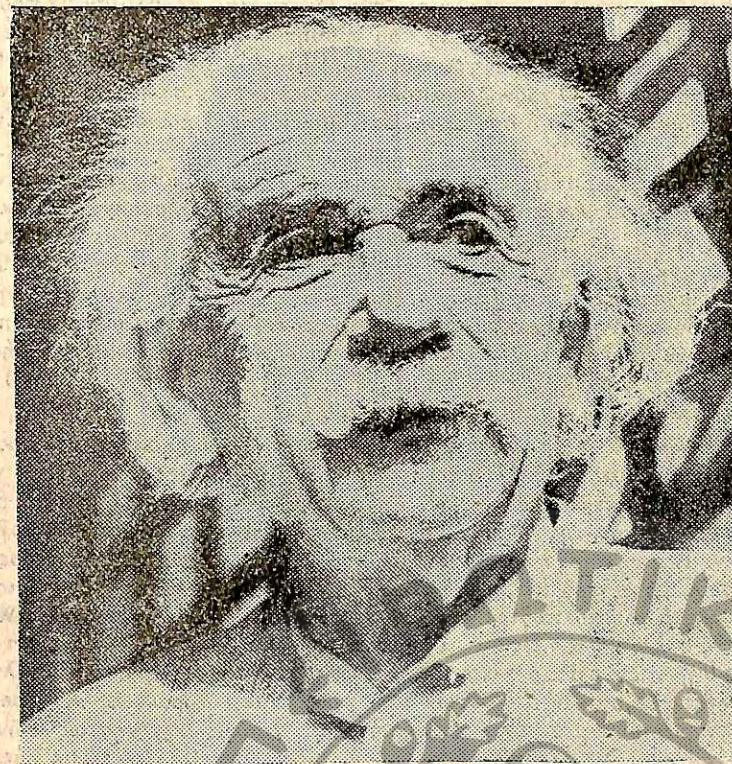
Εἰς ἀπὸ τοὺς αἰφνιδιασθέντας ἀπὸ τὴν νέαν θεωρίαν καὶ τὸ βαθύ της νόημα ἦτο ὁ καθηγητὴς τοῦ Αἰνστάιν εἰς Ζυρίχην, ὁ μέγας μαθηματικὸς Minkowski. «Μὰ αὐτὸς ὁ Αἰνστάιν» ἔλεγεν ἐκπληκτος (ἦταν ἓνας πραγματικὸς τεμπέλης καὶ οὔτε ποτὲ ἐνδιεφέρετο διὰ τὰ μαθηματικά). Τὴν ἐκπληξίν του ἐπηκολούθησεν ἐν ἔτει 1908 ὁμίλια του ἀπομείνασα μνημειώδης, μαθηματικὴ πραγματεία καὶ συμβολὴ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεωρίας. Κατὰ τὸ 1909 ἔγραψεν ὁ Planck: «Δὲν χρειάζεται νὰ ἐξαρθῇ ὅτι ἡ νέα αὕτη ἀντίληψις τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου θέτει τὰς ὑψηλοτέρας ἀπαιτήσεις εἰς τὴν δύνανμιν φαντασίας τῶν φυσικῶν. Ὑπερβάλλει εἰς τὸλμην ὅ,τι ἕως τώρα ἔχει ἐπιτευχθῇ εἰς τὴν θεωρητικὴν ἐρευναν τῆς φύσεως, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως. Ἀπέναντι αὐτῆς ἡ μὴ Εὐκλείδειος Γεωμετρία εἶναι ἓνα μικρὸ παιχνίδι». Καὶ ὁ θεολόγος Harnack ἔλεγε τότε: «Παραπονοῦνται ὅτι ἡ γενεὰ μας δὲν ἔχει φιλοσόφους. Αὐτὸ εἶναι ἄδικον. Μόνον πού εὐρίσκονται εἰς ἄλλας Σχολὰς καὶ ὠνόμαζονται Planck καὶ Αἰνστάιν».

Αὗται εἶναι ὀλίγαι ἀπὸ τὸ ἄπειρον πλῆθος τῶν κρίσεων διὰ τὴν θεωρίαν τῆς εἰδικῆς καὶ κατόπιν τῆς γενικῆς σχετικότητος. Ὅχι ὀλιγώτεροι τῶν 4.000 ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν ἀπησχολήθησαν μὲ τὴν θεωρίαν ταύτην. Δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν νὰ

ἀναπτυχθῇ οὔτε εἰς γενικωτάτας γραμμάς ἡ θεωρία εἰς τὸ συνοπτικὸν τοῦτο σημείωμα. Θὰ προσπαθῶ ἐν τούτοις νὰ ἀποδώσω ἂν ὄχι τὸ βάθος καὶ τὸ κάλλος τῆς θεωρίας, τοῦλάχιστον τὰς θεμελιώδεις σκέψεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας ὁ Αἰνστάιν ἐξεκίνησε καὶ αἱ ὁποῖαι τὸν ὠδήγησαν πρὸς ταύτην καὶ πρὸς τὰ ἐκπληκτικὰ της πορίσματα.

* * *

Εἰς τὴν ἐρώτησιν τί εἶναι ἡ κίνησις ὁ καθένας δὲν θὰ ἐδυσκολεῖτο νὰ ἀπαντήσῃ: εἶναι ἡ μετάθεσις ἐνὸς σώματος ἀπὸ μιᾶς θέσεως εἰς μίαν ἄλλην. Ἀλλ' ἤδη ὁ Καρτέ-

σιος ἤρνεϊτο νὰ δεχθῇ ὡς ἀπόλυτα σαφὴ τοιαύτην ἀπάντησιν. Καὶ πραγματικά. Ἄς σύρῳμεν λ.χ. μὲ τὴν κιμωλίαν ἐπὶ τινος πίνακος μίαν γραμμὴν, ἃς εἴπωμεν μήκους 30 ἐκ., καὶ ἃς χρειαθοῦν πρὸς τοῦτο 3 δευτερόλεπτα. Ποία ὑπῆρξεν ἡ πραγματικὴ μετάθεσις τῆς κιμωλίας καὶ ἡ πραγματικὴ τῆς ταχύτης; Διέγραψε βέβαια τὰ 30 ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου ἐπὶ τοῦ πίνακος καὶ μετὰ ταῦτα 10 ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου κατὰ δευτερόλεπτον. Παρακολούθησας ὁμῶς καὶ τὴν κίνησιν τῆς γῆς περὶ τὸν ἥλιον διέγραψεν ἐπίσης σημεῖον πρὸς σημεῖον ἐνενήκοντα χιλιόμετρα ἐπὶ τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος μετὰ ταχύτητα 30 χιλιομέτρων κατὰ δεύτερον λεπτόν. Παρηκολούθησεν ἀκόμη καὶ τὴν κίνησιν τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος ἐπὶ τοῦ Γαλαξίου, καὶ τοῦ Γαλαξίου πρὸς ἄπειρα ἄλλα νεφελώματα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἔχει ἀποκαλύψει ὁ φακός. Ἔτσι τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ ποῖα ὑπῆρξεν ἡ πραγματικὴ κίνησις τῆς κιμωλίας φέρεται ἐν τέλει εἰς ἀδιέξοδον.

Εἰς τὸ ἀδιέξοδον αὐτὸ ἐφθάσαμεν ἐπειδὴ ἀπ' ἀρχῆς παρεγνώρισamen ἓνα βασικὸν χαρακτῆρα τῆς κινήσεως. Ἡ κίνησις, ὅπως ἔλεγεν ὁ Καρτέσιος, εἶναι μετάθεσις

μὲν ἀλλὰ μὲ ταχύτητα μικράν ἐν συγκρίσει πρὸς ἐκείνην τοῦ φωτός—καὶ μόνον εἰς τοιαῦτα σημεῖα ἐξετείνοντο μέχρι πρὸς ὀλίγων ἐτῶν αἱ φυσικαὶ μας γνώσεις—οὕτω δὲ ἡ ἐννοια τοῦ χρόνου ἡπλοῦτο ἐφ' ὅλου τοῦ γνωστοῦ μας κόσμου. Φυσικὰ αἱ ἐνδείξεις τῶν δεικτῶν τοῦ ὥρολογίου ἀκολουθοῦν κάποιον νόμον. Ἐναρμονίζονται κατὰ τινὰ τρόπον πρὸς τὴν περιστροφικὴν κίνησιν τῆς γῆς, πρὸς ταλαντώσεις ἐκκρεμῶν καὶ πρὸς ἄλλας περιοδικὰς κινήσεις καὶ χάρις εἰς τὸ φυσικὸν τοῦτο γεγονός ὁ καθορισθεὶς κοινὸς χρόνος διατηρεῖ μονιμότητα. Ὅπως βλέπομεν ὁ καθορισμὸς τοῦ χρόνου ἀπετέλεσεν ἐν πρὸ βλῆμα φυσικὸν καὶ ἐστηρίχθη εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Τὴν αὐτὴν λοιπὸν μέθοδον θὰ πρέπη νὰ συνεχίσωμεν τώρα ἵνα ἐπεκτείνωμεν τὴν ἐννοίαν τοῦ χρόνου καὶ ἐπὶ συστημάτων κινουμένων πρὸς ἄλληλα μὲ ταχύτητας μὴ δυναμένας νὰ ἀγνοηθοῦν ἐν παραβολῇ πρὸς ἐκείνην τοῦ φωτός. Πάλιν θὰ πρέπη νὰ στηρίχθῃ μὲν ἐπὶ τῆς γνώσεως τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Συγκεκριμένως δὲ ὀφείλομεν νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ πειραματικὸς βεβαιωθὲν γεγονός ὅτι ὑπάρχει μία ταχύτης, ἡ ταχύτης τοῦ φωτός (τριακόσια σχεδὸν χιλιόμετρα κατὰ δευτερονλεπτόν), ἡ ὁποία παραμένει ἀμετάβλητος ἀναφερομένη πρὸς δύο συστήματα ἔχοντα τυχοῦσαν πρὸς ἄλληλα ἰσοταχῇ καὶ παράλληλον κίνησιν. Ἐφ' ἐκάστου δηλαδὴ ἐκ τῶν δύο συστημάτων ὀφείλουν νὰ ὀρίζωνται τὰ σημεῖα μὲ συντεταγμένα καὶ αἱ χρονικαὶ στιγμαὶ μὲ ἀριθμοὺς τοιούτους, ὥστε ἡ ταχύτης τοῦ φωτός νὰ ἐκφράζεται αἰεὶ ἐξ ἑνὸς τοῦ αὐτοῦ συστήματος μὲ τὸν αὐτὸν ἀριθμὸν. Οὕτω τιθέμενον τὸ μαθηματικὸν πρόβλημα ἐπιδέχεται εὐκόλως λύσιν.

Ὑπολείπεται ὁμοίως ἔπειτα νὰ δοκιμάσωμεν τὴν εὐρεθεῖσαν χωροχρονικὴν ἀνταπόκρισιν μεταξὺ τῶν δύο συστημάτων, τὸν ἀποκλιθέντα «μετασχηματισμὸν τοῦ Lorentz», ἐπάνω εἰς τὰς ἄλλας μας γνώσεις τῆς Μηχανικῆς καὶ τοῦ ἡλεκτρομαγνητικοῦ πεδίου. Εἰς τὴν λεπτομερῆ καὶ προσεκτικὴν ταύτην διερεύνησιν ἐκτείνεται ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα μελέτη τοῦ Ἀϊνστάιν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡλεκτροδυναμικὴ κινουμένων σωμάτων».

Ἐν τούτοις ἡ διερεύνησις ἔφερεν εἰς πορίσματα, μερικὰ τῶν ὁποίων ἀληθινὰ καταπλήσσουν. Δύο λ.χ. γεγονότα τελούμενα εἰς διαφόρους θέσεις, σύγχρονα ἐπὶ τοῦ ἐνὸς συστήματος, δὲν θὰ εἶναι σύγχρονα καὶ ἐπὶ τοῦ ἄλλου—τὸ χρονικὸν διάστημα μεταξὺ δύο γεγονότων τελουμένων εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν (οἷα αἱ δίοδοι ἐκκρεμῶν διὰ τῆς θέσεως ἰσορροπίας) δὲ ἀφ' ἐπὶ τῶν δύο συστημάτων—ἐπίσης ἡ ἀπόστασις δύο σωμάτων εὐρίσκεται ἐπὶ τῶν δύο συστημάτων διαφορετικὴ—γενικῶς δὲ νοητὴ δὲν εἶναι ἡ ἐποπτεία τοῦ χρόνου ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ χώρου.

Ἀλλὰ τὰ πορίσματα ταῦτα παρουσιάζονται ὀλιγώτερον παράδοξα, ἅμα κανεὶς σκεφθῇ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ κατατάξεως ὑποκειμενικῶν ἐντυπώσεων εἰς τὸν ἐσωτερικὸν μᾶς κόσμον, ὅπου ἡ διάκρισις τοῦ ἐκτὸς ἡμῶν, τοῦ ἐκτὸς ἀλλήλων καὶ τοῦ πλησίον ἀλλήλων ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ πρότερον ἢ ὕστερον ἀφ' ἑτέρου, δηλ. ἡ διάκρισις χώρου καὶ χρόνου, εἶναι ἀναμφίβολος. Πρόκειται περὶ κατατάξεως φυσικῶν γεγονότων μέσα εἰς τὸ χωροχρονικὸν διάστημα, οἷα ἐπιβάλλεται ἀπὸ φυσικὰς ιδιότητας τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου καὶ κανεὶς δὲν θὰ ἐδικαιούτο ἐκ τῶν προτέρων νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη κατάταξις, ὑποκειμενικὴ καὶ ἀντικειμενικὴ, πρέπει κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα νὰ συμπίπτουν.

Ὑπάρχουν ὁμοίως καὶ ἄλλα πορίσματα, ἴσως ἀκόμη ἐκπληκτικώτερα. Ἡ μᾶζα, τὸ μέτρον τῆς ἀδρανείας τῆς ὕλης, αὐτὸ ποῦ ὁ Νεύτων ἐκάλει «ποσότητα ὕλης», δὲν εἶναι—ὅπως ἐνομιζέτο—κάτι σταθερὸν δι' ἕκαστον σῶμα, ἀλλὰ αὐξάνει μὲ τὴν ταχύτητα του. Ὑπάρχει δὲ μία σχέσις μεταξὺ αὐτοῦ ποῦ ὀνομάζομεν μᾶζαν καὶ ἐκείνου ποῦ ὀνομάζομεν ἐνέργειαν—ὁ περίφημος νόμος τῆς ἀδρανείας τῆς ἐνέργειας—ὅτι δηλ. ἡ ἐνέργεια ἰσοῦται πρὸς τὴν μᾶζαν (ἡρεμίας) πολλαπλασιασμένην

ἐπὶ τὸ τετράγωνον τῆς ταχύτητος τοῦ φωτός. Κατὰ τὸν νόμον τοῦτον, ἂν λ.χ. ἡδυνάμεθα διασπῶντες τὰ ἄτομά του νὰ τρέψωμεν ὅλην τὴν ὕλην ἐνὸς τεμαχίου ἀνθρακος βάρους ἐνὸς χιλιογράμμου (312 δραμίων) εἰς ἐνέργειαν, θὰ ἐλαμβάνομεν 25 τρις ἑκατομύρια ὠριαῖα χιλιόβατ, δηλ. τόσην ἐνέργειαν ὅσην δίδουν ὅλοι οἱ σταθμοὶ παραγωγῆς ἡλεκτρικῆς ἐνεργείας τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς χωρὶς διακοπὴν λειτουργοῦντες ἐπὶ δύο μῆνας!

Δὲν θὰ πρέπη νὰ ἀδικήσῃ κανεὶς ἐκείνους ποῦ ἐθεώρησαν τότε τὸν Ἀϊνστάιν ὡς ἕνα ἄνευ ὁρίου φαντασιολόγον. Ἀλλὰ εἰς ἄλλους; ὅπως τὸν Planck, ὅπως τὸν Minkowski ἢ τὸν Sommerfeld, ἐπεβάλλετο καὶ ἡ στερεὰ φυσικὴ βάσις τῆς θεωρίας καὶ ἡ αὐστηρὰ αὐτῆς λογικὴ. Ὑπελείπετο διὰ νέων παρατηρήσεων νὰ ἐλεγχθῇ ἔτι μᾶλλον ἡ ὁρθότης αὐτῆς.

Δὲν θὰ ἀναφέρωμεν τὰς πολλαπλὰς ἔκτοτε γενομένας ἐπιβεβαιώσεις καὶ εἰδικώτερα τὴν γόνιμον ἐφαρμογὴν τῆς εἰς τὴν κβαντικὴν θεωρίαν. Θὰ ὑπομνήσωμεν ὁμοίως τὴν τραγικὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς ἀτομικῆς βόμβας. Πολὺ μικρὸν μέρος τῆς ὕλης ἐνὸς ἰσοτόπου σώματος ἀποδεδεσμεύεται κατὰ τὴν ἐκρηκτικὴν αὐτῆς εἰς ἐνέργειαν καὶ ὁμοίως ἡ ἐνέργεια αὕτη εἶναι ἱκανὴ ὁλόκληρον μίαν μεγαλοῦπολιν νὰ μεταβάλλῃ εἰς συντρίμματα. Μὲ πόσῃ θλίψιν ὁ σοφὸς τοῦ Princeton ἀνελόγιζετο τὴν τραγικὴν αὐτὴν ἐπιβεβαίωσιν καὶ πόσον ἐγίνετο θερμὴ ἡ φωνὴ του, ἡ εὐγενὴς καὶ φιλόανθρωπος, ὁσάκις ἐκάλει τὴν ἀνθρωπότητα νὰ συγχρονίσῃ τὸ βῆμα τῆς προόδου πρὸς τὴν ἀποκαλυπτομένην καὶ τιθεμένην εἰς χεῖρας αὐτῆς παντοδυναμίαν τῆς Φύσεως, ἵνα ἀντλήσῃ τὴν εὐτυχίαν τῶν εἰρηνικῶν ἔργων ἀντὶ τοῦ σκληροῦ ὁλέθρου τῶν πολέμων καὶ ἀντὶ τῆς ἀπειλούσης καὶ τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ζωὴν ἀσυλλήπτου καταστροφῆς!

Χωρὶς ἐπιφύλαξιν ἡ εἰδικὴ θεωρία τῆς σχετικότητος ἔχει σήμερον γίνεαι δεκτὴ ὡς μία τῶν βεβαιωτέρων καὶ γόνιμωτέρων θεωριῶν τῆς Φυσικῆς.

Ἀφίνει ὁμοίως αὕτη ἀναπάντητον τὸ θέμα ποῦ διετυπώθη ἀπὸ τὸν Νεύτωνα μὲ τὸ προμνημονευθὲν πείραμα τῆς ὑδρίας. Ἄν ὅλα τὰ συστήματα ἀδρανείας εἶναι ἰσοδύναμα πρὸς ἄλληλα καὶ ἐναντὶ τῶν μηχανικῶν καὶ ἐναντὶ τῶν ἡλεκτρομαγνητικῶν φαινομένων, δὲν ἐφαίνετο νὰ συμβαίη τὸ ἴδιον καὶ διὰ συστήματα περιστρεφόμενα εἴτε ὅπωςδήποτε μεταβάλλοντα ταχύτητα. Εἰς αὐτὰ παρουσιάζονται αἱ δυνάμεις ἀδρανείας, ὅπως ἡ φυγόκεντρος δύναμις εἰς τὸ πείραμα τῆς ὑδρίας, καὶ αὐταὶ μᾶς ἀποκαλύπτουν—τοῦτο ἰσχυρίζετο ὁ Νεύτων—τὴν ἀπόλυτον κίνησιν, δηλ. κίνησιν χωρὶς ἀναφορὰν πρὸς ἄλλα σώματα.

Εἰς τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἀντετίθετο ζωηρὰ ἡ διαίσθησις τοῦ Ἀϊνστάιν. Ἄν δύο σφαιρικὰ σώματα ἐντελῶς μεμονωμένα εἰς τὸ διάστημα εὐρίσκωνται εἰς σχετικὴν πρὸς ἄλληλα περιστροφὴν περὶ τὸν διακεντρικὸν ἄξονα καὶ τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν—καὶ μόνον αὐτό—παρουσιάζῃ διαπλάτυνσιν κατὰ τὸν ἰσημερινόν, τοῦτο κατὰ τὸν Ἀϊνστάιν δὲν ἀρκεῖ διὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι αὐτὸ μὲν περιστρέφεται τὸ δὲ ἄλλο ἡρεμεῖ. Διὰ τοιοῦτον ἰσχυρισμὸν χρειάζεται νὰ προϋποθέσωμεν κάποιαν φυσικὴν ιδιότητα εἰς τὸ περιβάλλον τὰ σώματα διάστημα, τὸ διάστημα τοῦτο δὲν θὰ εἶναι ἕνας χῶρος κενός, ἀλλὰ ἕνα πεδίον, μὲ δομὴν καθοριζομένην ἀπὸ τὴν ἐπὶ δρᾶσιν ἄλλων σωμάτων. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προσδοθῇ εἰς τὸ σύστημα ἀδρανείας σιν ἄλλων σωμάτων. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προσδοθῇ εἰς τὴν θέσιν του οὔτε ἡ κίνησις ἰδιότης ἐξαιρετικὴ μέσα εἰς τὸ κενὸν διάστημα, ὅπου οὔτε ἡ θέσις του οὔτε ἡ κίνησις του εἶναι δυνατὸν νὰ ὀρισθῶν. Γενικῶς φυσικὸς νόμος εἶναι μόνον ἡ ἐκείνος ὅστις θὰ ἰσχύῃ δι' ὅλα τὰ συστήματα.

Τὴν μορφήν τοιοῦτου νόμου διαγράφει κατὰ τὸν Ἀϊνστάιν ἡ παρατήρησις ὅτι ὅλαι αἱ ἐν χρόνῳ καὶ χώρῳ διαπιστώσεις ἀπολήγουν εἰς καθορισμὸν χωροχρονικῶν «συναντήσεων» (ὅπως λ.χ. ἐκείνη περὶ τῆς ὁμιλήσαμεν προηγουμένως: τῆς ἀφίξεως ἀμαξοστοιχίας καὶ ὁμοῦ τῆς ἐνδείξεως τοῦ ὥρολογίου 7 τοῦ Σταθμοῦ). Συνεπῶς ἡ

εἰσαγωγή συστήματος χωροχρονικῶν συντεταγμένων ἄλλον σκοπὸν καὶ ἄλλην ἐννοίαν δὲν δύναται νὰ ἔχη εἰμὴ τὴν ἀπλουστέραν περιγραφὴν τοῦ συνόλου τῶν συναντήσεων τούτων. Καμμία ἄλλη προϋπόθεσις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παρεισδύσῃ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν ἐποπτεῶν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου πρὸς τοποθέτησιν ἐν αὐταῖς τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Καὶ πάλιν λοιπὸν ὁ καθορισμὸς τοῦ χωροχρονικοῦ διαστήματος θὰ ἀποτελέσῃ πρόβλημα Φυσικῆς. Ἀλλὰ τώρα τὸ φυσικὸν ὑπόβαθρον δὲν θὰ εἶναι—ἀκριβέστερα: δὲν θὰ εἶναι μόνον—ἡ ἀμετάβλητος ταχύτης τοῦ φωτός εἰς ὅλα τὰ συστήματα ἀδρανείας, ἀλλὰ μία ἄλλη ἀρχή: ἡ τῆς ἰσοδυναμίας ἀδρανείας καὶ βαρύτητος.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλιλαίου γνωρίζομεν ὅτι ἡ ταχύτης ποὺ μεταδίδει ἐντὸς ὠρισμένου χρονικοῦ διαστήματος δύναμις ἐνεργοῦσα εἰς ἓν σῶμα—ἡ ἐπιτάχυνσις τοῦ σώματος—ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν μᾶζαν αὐτοῦ. Εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογος τῆς μάζης. Μὲ τὴν ἰδίαν δύναμιν λ.χ. διὰ νὰ δώσωμεν μίαν ταχύτητα εἰς δύο ὅμοια ἡρεμοῦντα ὄχηματα, χρειάζομεθα διπλάσιον χρόνον παρὰ διὰ νὰ τὴν δώσωμεν εἰς τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν. Ἡ μᾶζα μετρεῖ τὴν ἀδράνειαν τῶν σωμάτων, τὴν ἀπροθυμίαν των νὰ ἐπηρεασθῇ ἡ ἡρεμία εἴτε ἡ κίνησις των ἀπὸ μίαν δύναμιν.

Εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοπρόσεκτος μία εἰδικὴ περίπτωσις, ἐκείνη τῆς βαρύτητος. Ἡδὴ εἰς τὴν ἀρχαιότητα οἱ ἀτομικοὶ φιλόσοφοι ὑπεστήριζαν ὅτι ὅλα τὰ σώματα, ἀσχετῶς μεγέθους, συστάσεως καὶ μάζης, πίπτουν εἰς τὸ κενὸν μὲ τὴν αὐτὴν ἐπιτάχυνσιν καὶ ὅτι, ἂν αὐτὸ δὲν τὸ διαπιστοῦμεν ἐκ τῆς καθημερινῆς παρατηρήσεως, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἀνομοιόμορφον ἀνασχετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρος. Τὴν ὀρθότητα τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἀτομικῶν ἀπέδειξε πειραματικῶς ὁ Νεύτων. Ἀλλ' ὅχι μόνον τοῦτο. Στηριχθεὶς ὁ Νεύτων εἰς τὸν τρίτον νόμον τοῦ Κεπλέρου ἀπέδειξεν ἀκόμη ὅτι ἡ ἰδιότης αὕτη τῆς βαρύτητος ἐκτείνεται καὶ εἰς ὅλον τὸ πλανητικὸν σύστημα. Εἰς κάθε θέσιν κάθε πλανήτης ἔχει (ἂν αἱ παρέλξεις τῶν ἄλλων πλανητῶν ἀγνοηθοῦν) μίαν ὠρισμένην ἐπιτάχυνσιν πρὸς τὸν ἥλιον (ἡ ὁποία τὸν κάμνει νὰ κινῆται κατὰ καμπύλην τροχίαν) καὶ ἡ ἐπιτάχυνσις αὕτη ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀπόστασίν του ἀπὸ τὸν ἥλιον, ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν μᾶζαν τοῦ πλανήτου. Τότε συνεπέραναν ὁ Νεύτων ὅτι ἡ βαρύτης καὶ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ εἰς τὸ διάστημα ἔχει τοῦτο τὸ ἐξαιρετικόν, εἶναι δύναμις ἀνάλογος πρὸς τὴν μᾶζαν τῶν σωμάτων. Ἔτσι ἔλξης καὶ ἀδράνεια ἀλληλοαναιροῦνται. Σῶμα μὲ μεγαλυτέραν μᾶζαν ἔλκεται ἰσχυρότερον ἀλλὰ παρουσιάζει καὶ μεγαλυτέραν ἀπροθυμίαν νὰ ἐπηρεασθῇ εἰς τὴν κίνησιν του καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι εἰς μίαν ἐκάστην θέσιν τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος ὅλα τὰ σώματα νὰ ἀποκτοῦν τὴν ἰδίαν ἐπιτάχυνσιν.

Ἄν ὁ καθολικὸς οὗτος νόμος δὲν ἦτο ἀληθής, τότε ἅμα εἰς ἓν ὄχημα ποὺ κινεῖται ταχέως εἰς καμπύλην τροχίαν, φέρωμεν εἰς ἡρεμίαν δύο ἐκκρεμῇ ἀνηρτημένα ἀπὸ τῆς ὀροφῆς, θὰ πρέπη αὐτὰ νὰ ἔχουν λάβει διαφορετικὴν κλίσιν πρὸς τὴν κατακόρυφον, διότι ἐνῷ αἱ φυγόκεντροι δυνάμεις θὰ εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὰς μάζας των, δὲν θὰ συμβαίη τὸ ἴδιον μὲ τὰ βάρη των. Ἐπειδὴ ὅμως συμμετέχοντες εἰς τὴν περιστροφὴν τῆς γῆς εἶναι ὡς νὰ εὐρισκώμεθα μονίμως ἐντὸς ὀχήματος κινουμένου ἐπὶ καμπύλης τροχιάς, θὰ ἔπρεπε νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι δὲν ὑπάρχει μία μόνον κατακόρυφος διεύθυνσις εἰς κάθε θέσιν ἀλλὰ περισσότεραι. Ὡστε ὑπάρχει τρόπος καὶ ἀμέσου πειραματικῆς ἐξακριβώσεως, ἂν ἡ βαρεῖα μᾶζα εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀδρανῆ. Καὶ τὸ πείραμα ἐκτελεσθὲν πράγματι παρὰ τοῦ Οὐγγρου φυσικοῦ Eötvös μὲ τὸν «στρεπτὸν ζυγὸν του», συσκευὴν μεγίστης ἀκριβείας, ἀπέδειξεν ἀναμφίβολα ὅτι ἡ ἀναλογία αὕτη πράγματι ὑπάρχει.

Κάθε ἓνας εὐρισκόμενος ἐντὸς ἀνεγκυστήρος ἀποτόμως ἐκκινουντος ἔχει τὴν ἐντύπωσιν αὐξήσεως τοῦ ἰδίου του βάρους. Ἄν ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ ἀνεγκυστήρος εἴχε

ἀναρτηθῇ ἓν σῶμα μέσῳ ζυγοῦ ἐλατηρίου, θὰ παρατηροῦμεν πράγματι ἐπὶ τοῦ ζυγοῦ ἐνδείξιν δηλοῦσαν αὐξήσιν τοῦ βάρους τοῦ σώματος. Λέγομεν ὅμως ὅτι ἡ αὐξήσις αὕτη δὲν εἶναι πρόσθετόν τι βάρος—ὅτι τὸ βάρος δὲν μετεβλήθη—ἀλλὰ δύναμις ἀδρανείας προστιθεμένη λόγῳ μεταβολῆς τῆς ταχύτητος τοῦ ἀνεγκυστήρος. Ἀς σκεφθῶμεν ὅμως τώρα ἓνα φανταστικὸν κιβώτιον μεμονωμένον εἰς τὸ κενὸν καὶ ἃς παρακολουθῶμεν ἐκεῖ τὰς ἐνδείξεις τοιούτου τινὸς ζυγοῦ ἐλατηρίου φέροντος ἀνηρτημένον ἓν σῶμα. Περὶ τίνος θὰ μᾶς πληροφορήσουν αἱ ἐνδείξεις τοῦ ζυγοῦ; Περὶ τοῦ βάρους τοῦ σώματος ἢ περὶ μεταβολῆς τῆς ταχύτητός του; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο εὐρισκόμεθα εἰς παντελῆ ἀδυναμίαν νὰ ἀπαντήσωμεν ἀφοῦ βαρύτης καὶ ἀδράνεια εἶναι μεγέθη ἀπόλυτα ἰσοδύναμα, ἡ διάκρισις των δὲν εἶναι μὲ κανένα τρόπον δυνατὴ εἰς τὸ κενὸν διάστημα καὶ καθίσταται μόνον δυνατὴ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ σύστημα συντεταγμένων, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου παρακολουθοῦμεν τὴν κίνησιν.

Ἀπὸ τὴν ἰσοδυναμίαν ταύτην βαρύτητος καὶ ἀδρανείας ἀναχωρεῖ ἡ γενικὴ θεωρία τῆς σχετικότητος διατυπωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Αἰνστάιν ἐν ἔτει 1916 ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ βάσις τῆς γενικῆς σχετικότητος» εἰς τὰ «Annalen der Physik». Εἶναι τόσον βαθεῖα ἀλλ' ἀτυχῶς καὶ τόσον δυσπρόσιτος ἡ μαθηματικὴ ἀνάπτυξις τῆς νέας ταύτης θεωρίας τῆς βαρύτητος, ὥστε χρειάζεται μακρὰ προπαρασκευὴ διὰ τὴν κατανόησιν τῆς. Διὰ νὰ ἐκθέσω μὲ ὀλίγας λέξεις κύρια αὐτῆς συμπεράσματα, ἃς μοὶ ἐπιτραπῇ νὰ μεταχειρισθῶ καὶ μερικὸς ὅρους, οἱ ὅποιοι δὲν θὰ γίνουν παρ' ὅλων ἀντιληπτοί: Τὸ δυναμικὸν τῆς βαρύτητος παρίσταται διὰ «μετρικοῦ τανυστοῦ». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ βαρύτης ἀνάγεται εἰς τὴν Γεωμετρίαν. Κάθε σῶμα κινεῖται ἐπὶ μιᾷ «γεωδαισιακῆς γραμμῆς τοῦ διαστήματος» καὶ ἡ ἐπίδρασις ἄλλων μαζῶν ἐπὶ τῆς κινήσεώς του συνίσταται εἰς τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν ἐπὶ τῶν μετρικῶν ἰδιοτήτων τοῦ χώρου. Ἡ βαρύτης τρέπει τὸν ὅσον ἀπὸ εὐκλείδειον εἰς κυρτὸν (Riemann). Ἐνῷ λοιπὸν ἡ εἰδικὴ σχετικότης ἐπέβαλλεν ἓνα νέον καθορισμὸν τοῦ χρόνου, ἡ γενικὴ σχετικότης κατέληξεν εἰς νέον καθορισμὸν τῆς μετρικῆς τοῦ χώρου, ἐπηρεαζομένης ἀπὸ τὴν ἐν αὐτῷ διασπορὰν τῶν μαζῶν.

Εἰς πρώτην προσέγγισιν ἡ νέα θεωρία περιλαμβάνει τὴν Νευτώνειον θεωρίαν τῆς παγκοσμίου ἑλξεως. Εἰς δευτέραν ὅμως προσέγγισιν διεξήγει ἐντελῶς ἀβίαστα μίαν ἑως τότε ἀνεξήγητον παρέκκλισιν ἀπὸ τῆς Νευτώνειου θεωρίας εἰς τὴν συνισταμένην εἰς τὴν ἡδὴ ὑπὸ τοῦ Leverrier διαπιστωθεῖσαν ἀνωμαλίαν εἰς τὴν κίνησιν τοῦ ἐγγυτάτου πρὸς τὸν ἥλιον πλανήτου, τοῦ Ἑρμοῦ. Ἡ ἀνωμαλία αὕτη συνίσταται εἰς μετάθεσιν τοῦ περιηλίου τῆς τροχιάς του κατὰ 43" ἀνὰ αἰῶνα. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ Αἰνστάιν εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ εἶχε διαπιστώσει εἰς τὸ στερέωμα ὁ Leverrier.

Μίαν ἄλλην δυνατότητα ἐλέγχου τῆς νέας θεωρίας παρέχει ἡ παρέκκλισις τῶν φωτεινῶν ἀκτίνων, ὅταν διέρχωνται πλησίον ἰσχυρᾶς μάζης καὶ συνεπῶς κινουμένην ἐντὸς χώρου κυρτοῦ. Τὴν παρέκκλισιν ταύτην, προβλεπομένην διὰ πρώτην φοράν ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῆς γενικῆς σχετικότητος, ὑπολόγισεν ὁ Αἰνστάιν εἰς 1,75" ῥὰν ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῆς γενικῆς σχετικότητος, πλησίον τοῦ ἡλίου διερχομένης, τὰς ὁποίας θὰ ἡδύδι' ἀκτίνας ἐξ ἀπλανῶν ἀστέρων, κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ὀλικῆς ἐκλείψεως νατο νὰ συλλάβῃ ὁ φωτογραφικὸς φακὸς κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ὀλικῆς ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου. Κατὰ μίαν τοιαύτην ἐκλείψιν ἐν ἔτει 1919 ἡ Royal Society of London ὠργάνωσε πρὸς ἐλέγχον τῆς προβλεπομένης παρεκκλίσεως δύο ἀστρονομικὰς ἀποστολάς, μίαν εἰς Sobral τῆς Βραζιλίας καὶ ἄλλην εἰς τὴν νῆσον Principe τῆς Πορτογαλικῆς Ἀφρικῆς. Μὲ μεγάλην συγκίνησιν ἐπληροφορεῖτο τὴν 23 Ὀκτωβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀπὸ τὸν Eddington ὁ Αἰνστάιν ὅτι αἱ γενόμεναι παρατηρήσεις τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀπὸ τὸν Eddington ὁ Αἰνστάιν ὅτι αἱ γενόμεναι παρατηρήσεις ἐπεβεβαίωσαν πράγματι μὲ ἀρκετὴν προσέγγισιν τὴν ὑπολογισθεῖσαν παρέκκλισιν (1,64" ἀντὶ 1,75"). Τὸ ἴδιον βράδυ ἔγραψε πρὸς τὸν Planck: «Εὐνοια τῆς μοί-

ρας μου επέτρεψε νὰ ἐπιζήσω τὴν ἐπιβεβαίωσιν ταύτην». Κατὰ τὸ ἔτος 1952 μία ἄλλη ἀστρονομικὴ ἀποστολὴ εἰς τὸ Σουδάν προέβη εἰς ἀκριβεστεράς παρατηρήσεις κατὰ τὴν ἔκλειψιν τοῦ ἡλίου, αἵτινες ἔφερον ἀκόμη πλησιέστερον πρὸς τὸν πρὸ 36ετίας ὑπολογισμόν τοῦ Ἀϊνστάιν (παρέκκλισις 1,70'' ἀντὶ 1,75''). "Ὡστε καὶ ἡ γενικευμένη θεωρία φαίνεται βεβαιουμένη ἀπὸ τὰς ἕως σήμερον γενομένας παρατηρήσεις.

Κάποτε χαριτολογῶν ἔλεγε ὁ Ἀϊνστάιν: «Ἀπὸ τότε ποὺ οἱ μαθηματικοὶ ἐπέπεσαν ἐπὶ τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος, οὔτε καὶ ἐγὼ πλέον τὴν ἐννοῶ». Ἡ παρατήρησις τοῦ ἀφεώρα τὴν εἰδικὴν θεωρίαν. "Ὅσον ὁμῶς ἐπροχώρει πρὸς γενίκευσιν καὶ ἐμβάθυνσιν τῆς θεωρίας, τόσον ἀντελαμβάνετο τὴν ἀπαραίτητον χρησιμότητα τοῦ μαγικοῦ αὐτοῦ ὀργάνου τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, μετὰ τὸ ὁποῖον μετὰ ἀδιαμφισβήτητον εὐκρίνειαν ἐκφράζεται καὶ διερμηνεύεται ἡ κυβερνώσα τὸν κόσμον ἁρμονία. "Ὅπως εἶδομεν, χρησιμοποιοῖ ὁ Ἀϊνστάιν εἰς τὴν γενικὴν σχετικότητα μαθηματικὰς ἐννοίας καὶ μεθόδους πολὺ προχωρημένας. Ἀκόμη ὁμῶς περισσότερο κάμνει τοῦτο κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του, ὅταν ζητῇ νὰ θέσῃ τὸ ἐπιστέγασμα τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος μετὰ τὴν ἀποκληθεῖσαν θεωρίαν τοῦ ἐν ν. α. ι. ο. π. ε. δ. ι. ο. υ. Μετὰ αὐτὴν ἐπιδίδωκε ὁ Ἀϊνστάιν νὰ περιλάβῃ εἰς ἐνιαίαν ἔκφρασιν καὶ τὸ πεδίον τῆς βαρύτητος καὶ τὸ ἠλεκτρομαγνητικόν, εἰσάγων ὁμοπαράλληλιστὴν ἀναλυόμενον εἰς ἓνα συμμετρικὸν τανυστήν, τὸν ὀρίζοντα τὸ δυναμικὸν τῆς βαρύτητος, καὶ ἄλλον ἀντιμετρικὸν ταυτιζόμενον πρὸς τὴν ἰσχὺν τοῦ ἠλεκτρομαγνητικοῦ πεδίου. Ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐκτεθῇ ἐδῶ ἡ καθαρῶς πλέον μαθηματικὴ ἀνάπτυξις τῶν ἰδεῶν τούτων. Ἡ τελευταία τοῦ αὐτοῦ προσπάθεια δὲν ἀπέληξεν ἀκόμη εἰς ὀριστικὰ ἀποτελέσματα, παρέχει ὁμῶς πολὺτιμον ὕλικόν διὰ μελλούσας ἀναζητήσεις.

* * *

Ἡ θεωρία τῆς σχετικότητος, ἀπασχολήσασα τὸν Ἀϊνστάιν ἀπὸ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας μέχρι τῶν τελευταίων τοῦ ἡμερῶν, φέρει ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην μελέτην τοῦ τὴν σφραγίδα τοῦ ἰδιοτύπου καὶ τολμηροῦ πνεύματός του. Ἀναπτύχθεισα ἐπὶ κριτικῆς τῶν ἐποπτεϊῶν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, διὰ μέσου τῶν ὁποίων γεννᾶται ἡ γνῶσις τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἐφείλκετο ἀπ' ἀρχῆς τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν περιέργειαν τοῦ μεγάλου κοινοῦ καὶ ὅσον καμμία ἄλλη ἐκ τῶν κατακτήσεων τῆς συγχρόνου Φυσικῆς ἀπέκτησε φήμην παγκόσμιον. Ἀλλ', ὅπως εἶδομεν, ἤδη διὰ τὸν 34ετὴ ἀκαδημαϊκὸν τοῦ Βερολίνου ἐγράφετο ὅτι καὶ εἰς κανένα ἄλλο ἀπὸ τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς Φυσικῆς δὲν παρέλειψε νὰ προσφέρῃ ἀξιοπρόσεκτον συμβολήν. Οὕτω δὲ τὸ καταλειφθὲν ἔργον του, περιλαμβανόμενον εἰς ὅχι ὀλιγωτέρας τῶν 300 ἐπιστημονικῶν δημοσιεύσεων, ἐκτείνεται εἰς εὐρύτατον πεδίον ἐρεύνης. Ἀπὸ τῶν ἀπειροελαχίστων κβάντων ἐνεργείας μέχρι τοῦ ἀχανοῦς, ποὺ ἀποκαλύπτει ὁ φακὸς τῶν τηλεσκοπίων, ἐζήτησεν ὁ Ἀϊνστάιν νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὸν κόσμον τοῦ σιωπηλοῦ μυστηρίου καὶ ἐμπλεως ἀπὸ εὐλάβειαν νὰ ἀτενίσῃ πρὸς τὴν ὑψίστην θέλησιν, ἡ ὁποία μετὰ σοφίαν ἀνεξιχνίαστον ἐκδηλοῦται εἰς τοὺς νόμους τῆς Δημιουργίας. Ὁ θαυμασμὸς πρὸς τὴν ἀνεξιχνίαστον ταύτην σοφίαν ἐνέπνεε εἰς τὸν Ἀϊνστάιν βαθύτατον θρησκευτικὸν συναίσθημα. «Τὴν ἐννοίαν ταύτην» ἔλεγε «καὶ μόνον ὑπ' αὐτὴν περιλαμβάνομαι μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων τῶν βαθύτατα θρησκευτικῶν». Ἀκριβῶς δὲ ἡ θρησκευτικότης τοῦ αὐτοῦ τὸν ἐκάμνε νὰ δυσανασχετῇ, ὁσάκις ἐβλεπε τὴν Θρησκείαν καθισταμένην θεραπαινίδα ἰδιοτελείας ἢ παθῶν. Ἡρνήθη μέχρι τέλους νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ὁλονὲν κερδίζουσαν ἑδαφὸς στατιστικὴν διατύπωσιν τῶν φυσικῶν νόμων, τὴν θεμελίωσιν τῆς Φυσικῆς ἐπὶ τῆς πιθανότητος. Ἰσχυρὸν ἐνστικτὸν ἐνέπνεεν εἰς τὸν Ἀϊνστάιν ἀκλόνητον πίστιν εἰς τὴν ἀταλάντευτον νομοτέλειαν τοῦ κόσμου. «Ἰσως» γράφει εἰς ἓν πρόσφατον ἄρθρον ὁ L. de Broglie «ἀποδειχθῇ ὅτι μόνος αὐτὸς ἐναντίον ὅλων εὐρίσκετο ἐν τῇ ὀρθῇ ἀντιλήψει. Τὸ μέλλον

θὰ εἴπῃ ἂν τὸ μεγαλοφυὲς τοῦ πνεύμα δὲν ὑπῆρξε καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὸ περισσότερον ὀξυδερκές».

Ὁ Ἀϊνστάιν ἔζησεν ὡς ἓνας μετριόφρων καὶ ἀπέριττος ἄνθρωπος. Ἐξεπλήσσετο διὰ τὴν ὑπερβολικὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀξίας τῶν μελετῶν του καὶ ἦτο πάντοτε ἔτοιμος νὰ ἐκτιμῇ καὶ νὰ θαυμάσῃ ὅχι μόνον τὸ ἔργον τῶν ἄλλων φυσικῶν, καὶ συγχρόνων καὶ προγενεστέρων του, ἀλλὰ καὶ κάθε ἀνωτέραν ἐκδήλωσιν εἰς τὴν τέχνην εἴτε τὴν ἐπιστήμην. Εἰς ἄκρον φιλάλληλος, διέθετε συχνὰ τὸ κύρος του πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀδικουμένων, ὅπουδήποτε γῆς καὶ ἂν οὔτοι εὐρίσκοντο. Ὁ χῶρος εἶναι πολὺ περιορισμένος διὰ νὰ περιληφθοῦν εἰς τὰς στήλας αὐτὰς μερικὰ ἀπὸ τὰ τόσα ἀνέκδοτα, ποὺ μαρτυροῦν τὴν ἀπλότητα καὶ καλωσύνην τοῦ μεγάλου σοφοῦ.

Ἀλλ' εἶχε συγχρόνως καὶ χαρακτῆρα ἀδαμάντινον καὶ οὐδέποτε ὑπέταξεν εἰς τὸν κίνδυνον τὰς γνώμας του, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον εἰς καιροσκοποῦν συμφέρον. Ὑπῆρξεν ἀμείλικτος ἐχθρὸς τοῦ милитарισμού καὶ τοῦ πολέμου. Ἠκούσαμεν συχνὰ τὴν φωνὴν του καλοῦσαν τὴν ἀνθρωπότητα ὅπως ἐμπιστευθῇ τὴν ἀσφάλειαν τῶν κοινωνικῶν εἰς μίαν διεθνή δικαιοσύνην καὶ ὅπως δημιουργήσῃ οὕτω τὸ κλίμα καθολικοῦ καὶ πλήρους ἀφοπλισμοῦ. Τώρα, μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον, τὴν ψυχὴν του ἐπλήρου ἀγωνίας τὸ φρικτὸν ὄραμα ἐνὸς τρίτου πολέμου διεξαχθέντος μετὰ τὰ ραγδαίως ἐξελιχθέντα μέσα τοῦ ὀλέθρου. Μέχρις ὑστάτης πνοῆς ἠγωνίσθη, ὅσον ἡδύνατο, πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ ἐνδεχομένου τούτου. Ἡ ἐμφυτος αἰσιοδοξία τοῦ ἔρριπτε τὸ φῶς τῶν ἐλπίδων καὶ εἰς τὴν ζοφερωτέραν ἀκόμη πραγματικότητα.

Ἡ γενναία αὕτη καρδιά, ἡ παλλομένη ἀπὸ ἀγάπην πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἐσταμάτησε τώρα καὶ ἐσβυσεν ἡ ἰσχυρὰ λάμψις τῆς διανοίας του. Ὅμως οὔτε ἡ ἀνθρωπίνη γνῶσις οὔτε ἡ ἀνθρωπίνη καλωσύνη θὰ παύσουν νὰ ὀδηγῶνται ἀπὸ τὴν σοφίαν καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀλβέρτου Ἀϊνστάιν.

ΚΩΝΣΤ. Χ. ΓΕΩΡΓΙΚΟΠΟΥΛΟΣ

Τὸ πρωτεῖο τῆς ἀγωγῆς

Ἡ δραστηριότητα ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔγκειται στὸ νὰ ἐπινεῖ σκοποὺς καὶ στὸ νὰ ἐκπονεῖ μεθόδους, τεχνικὰς, κατάλληλας προϋποθέσεις καὶ (πιὸ γενικὰ) μέσα, γιὰ νὰ τοὺς ἐπιτύχει.

Σ' ἀντίθεση μετὰ τὸ φυτὸ καὶ τὸ ζῷον, ποὺ ὅσο μπορεῖ καλύτερα προσαρμόζεται στὶς περιστάσεις, ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀρκεῖται σ' αὐτὸ ποὺ τοῦ εἶναι δοσμένο. Ἀπὸ τὴν ἀγριοτριανταφυλλιά δημιούργησε τὸ ρόδο, ἀπὸ τὸν ποταμὸ ποὺ τὸν διακόπτουν οἱ μικροὶ χεῖμαρροι καὶ καταρράχτες, ἔφτιασε συνεχόμενες πλωτὲς ἐπιφάνειες. Σὰν τὸ πουλὶ θέλει νὰ ριχτεῖ μέσα στοὺς αἰθέρες. Ἰκαρος... Μονγκολφιέρους... οἱ ἀδελφοὶ Wrigth. Γίνεται ψάρι γιὰ νὰ κάνει τοὺς ἐλιγμούς του ἀνάμεσα στὰ φύκια καὶ τὰ κοράλλια.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐκανοποιημένος ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ του. Γεύτηκε τὸν καρπὸ τοῦ δένδρου ποὺ βρισκόταν στὴν καρδιά τοῦ Παραδείσου. Κατέχει πιά συνειδητὰ ἐκεῖνο ποὺ ὁ ἴδιος εἶναι καὶ ἐκεῖνο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι. Ἀκόμη καὶ στὸ ὑπαρκτικὸ πεδίο θέλει νὰ ξεπεράσῃ τὴ φυσικὴ του κατάστασιν καὶ μοῖρα. Ὁ J. J. Rousseau σὲ τοῦτο ἀκριβῶς ἀναγνώριζε τὴν πρωταρχὴ τῆς συμφορᾶς του. Καὶ πραγματικά, ἡ λαχτάρα αὐτῆ μᾶς δημιούργησε τόσες φορές τέρατα ὅσο καὶ ἀγίους. Τόσο μεγάλος εἶναι ὁ κίνδυνος ποὺ κλείνει μέσα τῆς ἡ ἀνθρώπινη φύση. Ὁ Nietzsche τὸ τονίζει: «Αὐτὸ ποὺ ἐξασφάλισε τὴ νίκη τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἀγῶνα

συναδελφισμένης καὶ τῆς φιλίας ἀναγκαιύεται ἀπὸ τὴν ἀντιζηλία, πού σοφὰ ὑποθάπεται κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς ἀμιλλας. Τὸ σχολεῖο τῆς φιλοδοξίας καὶ τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ. Καὶ ὅμως καλόπιστα πιστεύουν πὼς τοῦτο εἶναι τὸ «διαπαιδαγωγοῦν σχολεῖον»! Μὰ πῶς θὰ μπορούσε νὰ μὴν εἶναι, ἐφόσον ἐπικαλεῖται τὸν πατέρα τοῦ σύγχρονου διαπαιδαγωγοῦντος σχολείου; ...

Ἄς ἐξετάσουμε λοιπὸν μὲ προσοχὴ τὸ «μῦθος» τῆς ἀγωγῆς διὰ τῆς διδασκαλίας, πού ἡ συμβολή του στὴν ἀκαταστασία καὶ τὴ σύγχυση τῆς δημοσίας παιδείας μας δὲν στάθηκε μικρότερη ἀπὸ τοῦ μύθου τῆς προσπάθειας. Ἦταν κάποιος καιρὸς πού ἡ ἐκπαίδευση τῆς μάζας τοῦ λαοῦ ἐμοιάζε νὰ εἶναι ἡ πιὸ κατεπεύγουσά της ἀνάγκη. Καὶ ἴσα ἴσα γιὰ ν' ἀνταποκριθεῖ σὲ τούτη τὴν ἀνάγκη ὁ Pestalozzi, ἐπιβεβαιώνοντας πέρα ὡς πέρα τὸ πρωτεῖο καὶ τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἀγωγῆς πάνω στὴν παιδεία, ἀγωνιζόταν νὰ διαμορφώσει καὶ νὰ ἐφαρμόσει μιὰ μέθοδο κατάλληλη γιὰ νὰ ἐφοδιάσει ὅλα τὰ παιδιὰ μὲ κάποια ἀπαραίτητα κοινωνικὰ ἐφόδια, δηλ. μὲ τὸ λόγο, τὴν ἀνάγνωση, τὴ γραφὴ καὶ τὴν ἀρίθμηση.

Αὐτὸς ὁ σκοπὸς τότε ἦταν δικαιολογημένος, ἀφοῦ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ὑπολείπονταν τὰ περισσότερα παιδιὰ ἐκείνους τοὺς καιροὺς ἦταν ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ γνώσεις, τούτη ἡ μάθηση. Τὴν ἀγωγή τὴν προσλάμβαναν στὸ σπίτι ἢ μέσα στὴν κοινότητα. Ἡ ἀγροτική ἢ ἐργατική οἰκογένεια ἦταν κατάλληλη, πραγματικά, νὰ συγκροτήσει ἓνα μορφωτικὸ περιβάλλον. Τὸ χωριὸ καὶ ἡ πολιτεία ἦταν ἀκόμη κοινότητα.

Σήμερα τὸ παιδί ἔρχεται στὸ σχολεῖο ἔχοντας ἤδη πολλὰ πράγματα καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον τοῦ προσφέρει μιὰ πλατιά—δυσανάλογη καὶ ἀνάρμοστη—γνώση μὲ τίς ἐντυπες ἐπιθεωρήσεις καὶ τὰ εἰκονογραφημένα περιοδικὰ, μὲ τὸ ραδιόφωνο καὶ τὸν κινηματογράφο. Ὑστερ' ἀπ' αὐτὸ λοιπὸν περισσότερο ἔχει ἀνάγκη νὰ τὸ βοηθήσουν στὸ νὰ νοικοκυρέψει μέσα του ὅλην αὐτὴ τὴν ἐτερόκλητη μάθηση καὶ τίς παρδαλὲς γνώσεις. Ὁλωσδιόλου ἀντίθετα ἡ οἰκογένεια εἶναι λιγότερο ἀκατάλληλη ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ γιὰ νὰ ἐκπληρώσει τὸ μορφωτικὸ τῆς λειτουργία καὶ μὲ μεγάλη προχειρότητα καὶ προθυμία τὸ ἔργο τῆς αὐτὸ τὸ φορτῶνει στὸ σχολεῖο. Ὅσο γιὰ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, αὐτὸ τίς περισσότερες φορὲς ἀποτελεῖ μιὰν ἀρνητικὴ συστηματικὴ παραμόρφωση παρὰ μιὰ θετικὴ μόρφωση καὶ ἀγωγή.

Κάτω ἀπ' αὐτὲς τίς συνθήκες τὸ σχολεῖο γιὰ ν' ἀνταποκριθεῖ στὸ σκοπὸ του (πού δὲν ἄλλαξε, πού πάντα εἶναι καὶ θὰ εἶναι πάντοτε νὰ βοηθήσει τὸν «ἐν μικρογραφίᾳ ἄνθρωπον» ν' ἀνταποκριθεῖ ὅσο μπορεῖ καλύτερα στὸν ἀνθρώπινο προορισμὸ του) θὰ ὤφειλε πρὶν ἀπ' ὅλα κι' ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ν' ἀναλάβει νὰ δώσει στὸ μαθητὴ ἐκεῖνο πού τοῦ λείπει. Θὰ ὤφειλε νὰ εἶναι κατ' ἐξοχὴν μορφωτικὸ, νὰ συγκεντρῶσει ἅρα ὅλη του τὴν προσπάθεια στὴ διαπαιδαγώγηση τῆς νόησης, τῆς καλαισθησίας, τοῦ χαρακτήρα καὶ τὴν ἐξάσκηση τοῦ πνεύματος τοῦ καθήκοντος. Ἡ μηχανὴ ὅμως δουλεῦει καὶ προχωρεῖ ὀλομόναχη καὶ τυφλά. Τὸ σχολεῖο μιὰ κι' ἄρχισε δὲν παύει νὰ τελειοποιεῖ τὰ μέσα τῆς διδασκαλίας, χωρὶς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ νὰ προάγεται ἀνάλογα καὶ ἡ ἐπίδοση καὶ ἡ προκοπή του, ἐφόσον τὸ πᾶν ἐξαρτᾶται κ' ἐνυπάρχει μέσα στὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα.

Ἐκεῖνο πού θὰ ὤφειλε νὰ κάνει, εἶναι ν' ἀναθεωρήσει τὸ σκοπὸ του καὶ νὰ τὸν προσαρμόσει λειτουργικὰ στὴν παρούσα κατάσταση, καὶ ὅχι νὰ τελειοποιεῖ μεθόδους καὶ μέσα πού, μέσα στίς σημερινὲς συνθήκες, εἶναι πέρα ὡς πέρα ἄχρηστα κι' ἀκατάλληλα γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸν πιὸ κατεπεύγοντα σκοπὸ του. Καὶ πράγματι, τὰ μέσα αὐτὰ ἐπινοήθηκαν γιὰ νὰ πληρῶσουν ἄλλες ἀνάγκες, παρὰ ἐκεῖνες πού σήμερα ὀφείλει τὸ σχολεῖο νὰ ικανοποιήσει. Αὐτὰ ἀποβλέπουν σ' ἄλλες ἀναγκαιότητες παρὰ σὲ ἐκεῖνες πού ἐπιβάλλονται σήμερα. Καὶ μάλιστα ἔτσι, πού ὅσο περισσότερο τὰ τελειοποιῶμε, τόσο περισσότερο καὶ ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὸ σκοπὸ πού ἔχουμε τὴν πρόθεση νὰ φτάσουμε.

Καὶ ποιὲς εἶναι στ' ἀλήθεια οἱ μέθοδοι αὐτές, αὐτὰ τὰ περίφημα μέσα; Ἄν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴν προνομιακὴ θέσιν πού μέσα στὰ περισσότερα Διδασκαλεῖα μας δίνεται στίς ἀσκήσεις διδασκαλίας (πού ἀποβλέπουν στὸ νὰ κάνουν τοὺς δασκάλους ἱκανοὺς νὰ παραδίδουν τέλεια μαθήματα) καὶ τὴ σημασία πού ἀποδίνεται στὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο, τόσο ἀπὸ τοὺς δασκάλους ὅσο κι' ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πού τοὺς ἐλέγχει καὶ τὸν ἀπλὸ ἀνύποπτο ιδιώτη, τότε ἐπιβάλλεται καταθλιπτικὸ τὸ ἀναγκαῖο συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπὸ καθέδρας προφορικὴ παράδοση καὶ ἡ σχολικὴ φυλλάδα θεωροῦνται γενικὰ τὰ πιὸ βασικὰ μέσα τοῦ σχολείου μας.

Ἡ χρῆση τῶν δυὸ αὐτῶν μέσων (ἡ προφορικὴ παράδοση δηλ. καὶ τὸ ἐγχειρίδιο, πού γενικὰ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ ἴδια ἡ παράδοση γραμμμένη) χαρακτηρίζει ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ δημοτικὸ σχολεῖο μας. Ἐτσι πού θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πιστέψει μιὰ χαρὰ—τὸ σημεῖον αὐτὸ παρεμβατικά—πὼς βρισκόμαστε ἀκόμη ρτὴν πρὸ τοῦ Γουτεμβέργιου ἐποχῆς ἢ, τουλάχιστο, πρὶν ἀπὸ εἰς ἐφευρέσεις πού, μὲ τὸν τύπο καὶ τὰ μέσα τ' ἀκουστικο-οπτικά, ἔβαλαν τὴ μάθηση καὶ τὴν ἐνημέσότητα στὴ διάθεση ὅλων.

Ὡστε οἱ δυὸ αὐτὲς μέθοδοι εἶναι οἱ μέθοδοι διδασκαλίας, τὰ μέσα τῆς παιδείας μας. Ἀποτελεσματικά καὶ δεινὰ μέσα διδασκαλίας. Μὰ ἀκόμη καὶ σχετικὰ μὲ αὐτὸ δὲν θὰ ἔκανε κανεὶς ἄσχημα νὰ ξαναθυμηθεῖ τὸ λόγο τοῦ Montesquieu, ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού πάντα θέλουν νὰ διδάσκουν, ἐμποδίζουν μὲ τρόπον ἄνιστον κι' ἀνυπόφορο τὴ μάθηση. Καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μεμφοθεῖ τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο, γιατί παρ' οὐσία εἰς μιὰν ἐπιστήμη κοκλιασμένη σὲ τύπους, τὴν ἐπιστήμην ἀποτελειωμένην, ἔτοιμη καὶ πιὰ νεκρὴ, καὶ ὅχι τὴν ἐπιστήμην ἐν γενέσει, τὴ ζωντανὴν ἐπιστήμην. Ἐτσι πού ἡ διδασκαλικὴ προφορικὴ παράδοση καὶ τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο δὲν θ' ἀποτελοῦσαν τὴν πιὸ ἰδανικὴ διδακτικὴ μέθοδο παρὰ μόνο γιὰ τὴν ἀποστήθισιν, γιὰ μιὰ τυπικὴ ἐξέταση γνώσεων. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ἂς παραδεχτοῦμε πὼς ἡ ἀπὸ καθέδρας προφορικὴ διδασκαλία καὶ τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο στέκονται καὶ εἶναι ἔξοχα ἐκπαιδευτικὰ μέσα. Ὅταν ὅμως ἐκεῖνο πού πρὶν ἀπ' ὅλα χρειάζονται σήμερα τὰ παιδιὰ καὶ οἱ ἔφηβοι, δὲν εἶναι τόσο τὸ πλούσιμα κάποιων ἤδη πληθωρικῶν καὶ περιττῶν γνώσεων, ὅσο ἡ διαπαιδαγώγηση τῆς νόησης καὶ προπαντὸς ἡ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα, βλέπει κανεὶς ἀμέσως—ἢ τουλάχιστο θὰ ὤφειλε νὰ ἰδεῖ—πὼς ὅσο περισσότερο τελειοποιῶμε τὰ μέσα διδασκαλίας (τὸ ἀπὸ καθέδρας μάθημα καὶ τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο), τόσο πιὸ λίγο πετυχαίνουμε τὸ σκοπὸ πού ἐπιδιώκουμε, νὰ βοηθήσουμε δηλ. τὸν «ἐν γενέσει» ἄνθρωπο νὰ ἐκπληρώσει τὸν προορισμὸ του.

Δὲ θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ συνεχίζουμε πάνω στὴν ἴδια γραμμὴ. Θὰ ἔπρεπε νὰ σταθοῦμε καὶ νὰ σκεφτοῦμε σοβαρά, ν' ἀναθεωρήσουμε τὸ μόνιμο καὶ σταθερὸ σκοπὸ τῆς ἀγωγῆς σ τ ἡ συνάρτησή του μὲ τίς σημερινὲς συνθήκες. Ν' ἀναρωτηθοῦμε λοιπὸν σὲ τί πρέπει νὰ συνίσταται σ ἡ μερὰ αὐτὴ ἡ βοήθεια πού ὁ ὥριμος στὴν ἡλικία ὀφείλει στὸν ἔφηβο, γιὰ νὰ μπορέσει ν' ἀνταποκριθεῖ στὴν κλήσιν του καὶ τὴν ἀποστολή του. Καὶ τότε, σὰ λυθεῖ τὸ θεμελιακὸ αὐτὸ πρόβλημα, νὰ ἐπινοηθοῦν, νὰ δοκιμαστοῦν καὶ νὰ μποῦν σ' ἐνέργεια τὰ μέσα τὰ πιὸ πρόσφορα κ' ἐνδεδειγμένα γιὰ τούτη τὴν ἐπιδίωξη.

Υπάρχει, πραγματικά, μιὰ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ μηχανικὸ καὶ τὸ ἀνθρώπινο πεδίο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ σχέσιν ἀνάμεσα στὰ μέσα καὶ τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸ. Στὸ μηχανικὸ τομέα ἡ τεχνικὴ πρόοδος εἶναι εὐθύγραμμη καὶ συνεχῆς. Ἀπὸ τὸ νερόμυλο στὸ στρόβιλο τοῦ Pelton κλπ., ἀπὸ τὴν καταλάνικη πρωτόγονη κάμινον στοὺς πιὸ συγχρονισμένους μεταλλακτῆρες... ὅμως ἡ ἀγωγή ὁλότιδια ὅπως καὶ ἡ Τέχνη, εἶναι ἡ περιοχὴ τοῦ «μὴ συνεχοῦς», τοῦ ἀνακόλουθου καὶ διακεκομμένου. Πρέπει, κάθε φορὰ, ν' ἀναθεωρεῖ, ν' ἀποτιμᾷ ξανά τὸ σκοπὸ, γιὰ νὰ ἐπινοεῖ καὶ νὰ ἐξευρίσκει τὰ μέσα πού ταιριάζουν καὶ ἰσχύουν hic et nunc, αὐτὴν ἐδῶ τὴν ὥρα. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ὄν πού βρίσκεται σὲ ἀκατάπαυτη μεταβατικότη-

δεοντολογικές «ἀπαιτήσεις του Προγράμματος»! Κι' αυτό μὲν εἶναι πέρα ὡς πέρα αὐτονόητο γιὰ τὴν αὐτοαγωγή. Ἡ ἀγωγή ὅμως τῶν ἄλλων δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀποτελεσματική παρὰ μὲ τὸ ν' ἀνατρέξει στὴ φυσική μέθοδο, στὴ μέθοδο τῆς αὐτοαγωγῆς.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ Comenius: agenda agendo discantur (ἐκεῖνα ποὺ μαθαίνει κανεὶς γιὰ νὰ τὰ κάνει, δὲν τὰ μαθαίνει παρὰ κάνοντάς τα⁽²⁾) ἰσχύχει, στ' ἀλήθεια, ἐξίσου καὶ στὸ πεδίο τῆς νόησης καὶ τοῦ συναισθήματος. Πάνω στὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο πρέπει νὰ ξαναδιαβάσουμε τὴ Stanserbrief⁽³⁾: «Εἰ- ναι γιὰ τοῦτο, γράφει ὁ Pestalozzi, ποῦ, προτοῦ νὰ μιλήσω γιὰ τὴν ἀρετὴ, προσπα- θοῦσα νὰ ξυπνήσω μέσα στὶς ψυχὲς τῶν παιδιῶν μου τὸ συναισθημα ποὺ πάντα του βασίζεται ἐκεῖνη. Γιατὶ τὸ θεωροῦσα ὀλέθριο νὰ θίγω καὶ νὰ συζητῶ μ' αὐτὰ ζητή- ματα, ποὺ τὰ ἐξαναγκάζουν νὰ μιλοῦν χωρὶς καλὰ καλὰ νὰ ξέρουν ἐκεῖνο ποὺ λένε. Καὶ μὲ κάθε ξυπνημένο μέσα τους συναισθημα προσπαθοῦσα νὰ συνδυάσω τὶς κατάλ- ληλες ἀσκήσεις, γιὰ νὰ τὰ ἐξασκήσω μόνα τους ν' αὐτοκυριαρχοῦνται στὴν ἐφαρ- μογὴ τῶν ἐνδόμυχων αὐτῶν ψυχικῶν διαθέσεων μέσα στὴν καθημερινὴ ζωή». Ἡ τοῦτο ἐδῶ: «Πρέπει, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, νὰ ἐμφυσήσουμε στὰ παιδιὰ μιὰν ἠθικὴ συνείδηση ξυπνώντας μέσα στὴν ψυχὴ τους ἀγνὰ συναισθήματα. Ἀμέσως ὕστερα πρέπει, μὲ τὴν ἀσκηση, νὰ τὰ συνηθίσουμε ν' αὐτοκυριαρχοῦνται καὶ νὰ κά- νουν μόνα τους ἐκεῖνο ποὺ αἰσθάνονται σωστὸ καὶ ὠραῖο. Πρέπει, τέλος, νὰ τὰ χει- ραγωγῇσουμε στὸ νὰ σχηματίσουν, μὲ τὴ σκέψη καὶ τὴ σύγκριση, μιὰν ἰδέα ὀρθῆ τῶν δικαιωμάτων καὶ καθηκόντων ποὺ προκύπτουν ἢ ἀπορρέουν γι' αὐτὰ ἀπὸ τὴ θέση τους κι' ἀπὸ τὸ στενὸ τους περιβάλλον». Ἀκριβῶς δηλ. τὸ ἀντίθετο, τὸ βλέπει κανεὶς, ἀπὸ τὶς παραδόσεις ἢ διδασκαλίες Ἠθικῆς (τὶς θύραθεν καὶ τὶς θρησκευτι- κές) κι' ἀπὸ κεῖνα ἐκεῖ ποὺ συχνὰ καὶ κοινὰ τ' ἀποκαλοῦμε Λόγους!

Ἄρα τούτῃ ἡ ἀρχὴ τῆς αὐτενέργειας καὶ τῆς δράσης ποὺ ἀνάμεσα σ' ἄλλους διατυπώθηκε, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Pestalozzi καὶ τὸν Comenius, ἀπὸ τὸν Ἅγιο Θωμᾶ, ἐκμηδενίστηκε καὶ ἐξακολοθεῖ νὰ ἐκμηδενίζεται μέσα στὸ σημερινὸ σχολεῖο ἀπὸ τὰ χθεσινὰ, παλιὰ διδασκαλικά μέσα. Ἀπὸ τὴ διδασκαλικὴ ἀπὸ καθέδρας παράδοση καὶ ἀπὸ τὸ σχολικὸ βιβλίον. Ἀπὸ τὸ δάσκαλο—Βιβλίον καὶ ἀπὸ τὸ βιβλίον—Δάσκαλος!

Ἡ παθητικὴ ἢ τουλάχιστο κυρίως παθητικὰ δεκτικὴ αὐτὴ στάση, ποὺ ἀπορ- ρεῖ ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴ ἢ καλύπτεται τὴν ἐπικράτηση αὐτῶν τῶν μέσων, δὲν ἐπιτρέπει τὴ διαμόρφωση καὶ διάπλαση τοῦ χαρακτήρα μὲ μέσο τὴν ἐνδογενῆ ἐξέλιξη τῶν συμπληρωματικῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀτόμου. Τούτῃ τὴν αὐτοδιάπλαση ποὺ εἶναι ἡ πιὸ ἐπιτακτικὴ ἐξελικτικὴ ἀνάγκη τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἑφηβου. Ἐπίσης δὲν εἶναι σπάνιο ὁ μαθητὴς, ἀντιδρώντας μὲ ἀνεπιτυχεῖς πρωτοβουλίες ἐναντίον σ' ἓνα scho- λεῖο ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς οὐσιαστικές του ἀνάγκες, ν' ἀπολυτρώνεται μὲ τὴν ὀνειροπόληση ἢ νὰ διαμαρτύρεται μὲ τὴν «ἀταξία» (ἐφόσον ἡ ὀνειροπόληση καὶ ἡ «ἀταξία» εἶναι οἱ μόνες πρωτοβουλίες ποὺ τὸ σύστημα τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἔχει). Πρωτοβουλίες ἄλλωστε ποὺ τὸ σχολεῖο τὶς τιμωρεῖ αὐστηρά, μὲ μειωμένους βαθ- μούς καὶ κρατήσεις, χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπόψη του πῶς γιὰ τὴν κατάστασιν αὐτὴ τὸ ἴδιο εἶναι ὑπεύθυνο.

Τοῦτο ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μέσα ποὺ ἐξακολοθεῖ νὰ χρησιμοποιοῖ τὸ σχολεῖο, ἀπὸ συνέπεια πρὸς αὐτὴ τὴν «ἀδράνεια» ποὺ χαρακτηρίζει ὅλους τοὺς καθιερωμένους θεσμούς, δὲν ἀνταποκρίνονται πιά στὴν ἐξελικτικὴ ἀνάγκη τὴν πιὸ ἐπιτακτικὴ τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἑφηβου: Νὰ γίνῃ δηλ. ἐκεῖνος ποὺ εἶναι, συνειδη-

2. Σημ. Μτφρ. Πρβλ. Ἀριστοτέλους: «Τὰς δὲ ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον κλπ.».

3. Ἡ περιώνυμη «Ἐπιστολὴ τοῦ Stans» τοῦ Pestalozzi.

τοποιώντας, μὲ τὶς διανοητικές ἢ συναισθηματικές βιωμένες ἐμπειρίες, τὸ μοναδι- κὸ προορισμὸ του, ἐνῶ ὁ σχολικὸς θεσμὸς φέρνει πολλὰς φορὰς ἀποτελέσματα τόσο ἐνάντια, τόσο ἀντίθετα στὸ σκοπὸ του.

Αὐτὰ ἦταν ἐκεῖνα ποὺ ἐλεεινολογοῦσε ὁ δάσκαλός μου, ὁ φιλόσοφος Maurice Millioud: «Ἀπὸ ποῦ προέρχεται, ἀναρωτιόταν μέσα στὴ Μεταρρύθμιση τῆς Μέσης ἑκπαίδευσης στὸ καντόνι τοῦ Vaud, «τοῦτο τὸ εἶδος τῆς ἀτονίας ποὺ κυριεύει σὲ τόσο μεγάλη ἀναλογία τοὺς μαθητὲς μας κατὰ τὸ διάστημα τῶν γυμνασιακῶν σπουδῶν; Ἀπὸ ποῦ προέρχεται παρὰ ἀπὸ τὸ ὅτι ὄχι μόνον δὲν προσπορίζονται ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ἔλειπε, ἀλλ' ἀκόμη καὶ κάνουν ἐκεῖνο ποὺ εἶχαν. Ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ γοητευτικὴ ζωντάνια τοῦ παιδιοῦ σβήνει μέσα στὴν ψυχὴ τους. Ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ αὐθορμησία τους ἐκμηδενίζεται. Ἀπὸ τὸ ὅτι πολὺ συχνὰ ἔχουν μιὰ προσωπικότητα λιγώτερο ἔντονη στὰ δεκαοχτὼ παρὰ στὰ δώδεκά τους χρόνια. Καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι σὰ νὰ ἔχουν περάσει κάτω ἀπὸ τὸν κύλινδρο ποὺ φτιάχνει τὶς μεταλλικὲς λάμπες».

Διαπίστωση ποὺ τὴν κάνει ἐπίσης, μέσα σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἔργα του («Ἡ ἀνατο- μία τῆς ἀπόγνωσης») ὁ μυθιστοριογράφος καὶ κοινωνιολόγος H. G. Wells, ὑπογραμμίζοντας τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα «στὴ γοητεία, τὴν ἀνυπόκριτη νόηση καὶ τὴ χωρὶς φόβο ἐλευθερία τοῦ σύγχρονου παιδιοῦ τῶν ἐξ ἡ ἑπτὰ ἐτῶν καὶ στὴν ψυχικὴ κουφότητα, τὴν ἀδέξια καὶ φευγαλέα, τοῦ μέσου νεανίσκου τῶν δεκαπέντε ὡς εἴκοσι χρόνων».

Τούτῃ ἡ «ἀτονία», αὐτὴ ἡ «ψυχικὴ κουφότητα» ὀφείλονται προπαντὸς στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σχολικὲς μέθοδοι δὲν εἶναι μὲ ἀκρίβεια προσαρμοσμένες σ' ἐκεῖνες τὶς ἐξελικτικὲς ἀνάγκες τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἑφηβου, στὶς ὁποῖες τὸ scho- λεῖο ἔχει καθῆκον ν' ἀνταποκριθεῖ. Τούτῃ ἡ ἑλλειψη προσαρμογῆς ποὺ, στὴν περί- πτωσιν τῶν παιδαγωγῶν, καταμαρτυρεῖ μιὰν ἐλάχιστη διεισδυτικὴ θέαση καὶ συλ- ληψὴ τοῦ σκοποῦ ποὺ τὸ σχολεῖο ὀφείλει νὰ προβάλλει στὸν ἑαυτὸ του αὐτὴν ἐδῶ τὴν ὥρα, μέσα στὸ πολιτιστικὸ καθεστῶς ποὺ εἶναι τὸ δικό μας, εἶναι ἐπίσης καὶ ὑπεύθυνη, σὲ μιὰ πλατειὰ κλίμακα, γιὰ τὴν κατὰπτωσιν τοῦ ἀτόμου ποὺ ἐπισμαίνε- ται ἀπὸ τόσους ἠθικολόγους στὸ διάστημα αὐτὸ τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων. Καὶ τὸ σχολεῖο δὲν θὰ μπορέσει σὲ τούτῃ τὴν περίπτωσιν νὰ προσφέρει καμιά θεραπεία, παρὰ μόνον ἂν ἀναδιοργανωθεῖ μ' ἓνα τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ γίνῃ, ἐνεργὰ καὶ ἀπο- τελεσματικά, ἓνα σχολεῖο τῆς προσωπικότητος.

Θὰ κάνουμε ἀνάλογες διαπιστώσεις καὶ θὰ καταλήξουμε στὸ ἴδιο συμπέρασμα ἐξετάζοντας τὴ σχολικὴν ὁργάνωσιν ὄχι πιά στὴ λειτουργικὴ σχέση της μὲ τὴν προ- σωπικότητα, ἀλλὰ στὴ συνάρτησίν της μὲ τὴν πολιτικὴ κοινότητα.

Τὸ σχολεῖο ὀφείλει πραγματικά ν' ἀνταποκριθεῖ στὶς ἐξελικτικὲς ἀνάγκες ὄχι μόνον τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ τῆς κοινότητος ἐπίσης ποὺ μέσα της κι' ἐξυπηρετώντας τὴν τὸ ἄτομο τελειοποιεῖται. Ἄρα, σήμερον πιά ὀφείλει ν' ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀνάγ- κες μιᾶς δημοκρατικῆς κοινότητος. Ἀς δοῦμε κατὰ πόσον τὰ μέσα στὰ ὁποῖα ἀνα- τρέχει τὸ σχολεῖο μας εἶναι κατάλληλα γιὰ νὰ διαπαιδαγωγῇ τὸν πολίτη γιὰ μιὰ πολιτικὴ ζωὴ μέσα στὰ πλαίσια τῶν θεσμῶν μας. Κι' ἂς δοῦμε ἀκόμη ὁ σχολι- κὸς μας θεσμὸς πῶς ἐπιτελεῖ τοῦτο τὸ λειτουργικὸν ἐπιλογῆς, ποὺ εἶναι περισσότε- ρο ἀπαραίτητο μέσα σὲ μιὰ τέτοια κοινότητα παρὰ μέσα σὲ κάθε ἄλλη καθεστωτι- κὴ μορφή.

Παιδαγωγοί, κοινωνιολόγοι, ἄνδρες πολιτικοὶ ὅλο καὶ πιὸ καθαρὰ ἀνομολο- γοῦν τὴν ἀνάγκη, μέσα στὶς ψυχὲς ἐκείνων ποὺ αὔριο θὰ εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ μοῖρα καὶ τὰ πεπρωμένα τῆς κοινότητος, νὰ ἐμφυσήσουν καὶ νὰ ἐνδυναμώσουν τὴν πρακτι- κὴ προσωπικὴ πρωτοβουλία, κατευθυνόμενη πάντοτε ἀπὸ κάποια ἀξιώματα γενικά,

καὶ ποὺ τὰ ἴδια αὐτὰ νὰ βρίσκουν τὴν τέλεια ὁλοκλήρωση καὶ δικαίωσή τους στὸ ἄτομο. Πῶς ὅμως θὰ ἀναπτυσσόταν ἡ πρωτοβουλία μέσα στὴν ψυχὴ ἑνὸς ἑφηβοῦ ποὺ εἶναι ἀναγκασμένος, σ' ὅλα, ν' ἀκολουθεῖ δρόμους αὐστηρὰ χαραγμένους ἀπὸ τὸ δάσκαλο ἢ ἀπὸ τὸ ἱερὸ κι' ἀπαρβίαστο πρόγραμμα, ποὺ ἡ δραστηριότητά του συνίσταται κυρίως στὸ νὰ παρακολουθεῖ τὶς ἐξηγήσεις καὶ διασαφήσεις τοῦ δασκάλου καὶ στὸ ν' ἀποστηθίζει τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο; Μέσα σ' ἓνα σχολεῖο ὅπου ὅλα, τὸ καθετί, ἕως αὐτὴν ἀκόμῃ τὴν ἀκολουθητέα πορεία γιὰ τὴ λύση ἑνὸς προβλήματος, εἶναι πολὺς φορὲς προδιαγεγραμμένα ὡς τὶς ἐλάχιστες λεπτομέρειες; Μήπως εἶμαι ὑπερβολικὸς καὶ τὰ παραλέω; Αὐτὸ νὰ τὸ κρίνετε ἀπὸ τοῦτο τὸ κείμενο μιᾶς ἐπιστολῆς κάποιου παλίου μαθητῆ τῆς Ecole internationale τῆς Γενεύης (Bulletin ἀριθ. 16, Ἰούνιος 1946): «Ἀνεξάλεπτη θὰ μείνῃ αὐτὴ ἡ ἀνάμνηση μέσα στὴν ψυχὴ μου. Θυμᾶμαι ποὺ μιὰ μέρα ὁ καθηγητὴς μας μᾶς εἶχε δώσει μιὰ πολὺ διεξοδικὴ ἐξήγηση πάνω σ' ἓνα κάπως δύσκολο γεωμετρικὸ πρόβλημα. Ὑστερὰ ὁ καθένας μας βάλθηκε νὰ τὸ λύσει. Λοιπὸν, μὲ κάποιαν ἐπινόηση (εὕρημα) καταφέρνω ἐγὼ νὰ βρῶ τὸ ἀποτέλεσμά μου μ' ἓνα πολὺ ἀπλὸ τρόπο. Ὁ καθηγητὴς μου—δὲν θὰ τὸ ξεχάσω ποτέ—μου λέει: «Εὖγε! Εἶσαι μεγάλος διάβολος!», ἂν καὶ δὲν μεταχειρίστηκα τὴν μέθοδο ποὺ μᾶς εἶχε ὑποδείξει». Τὸ ὅτι ἓνας ἑφηβὸς ἐκστασιάζεται ἐτσι, ἐπειδὴ ἓνας δάσκαλος τοῦ συμπεριφέρεται μ' ἓναν τρόπο τόσο ὁλοφάνερα φυσικὸ καὶ κανονικὸ, μοῦ φαίνεται πὼς εἶναι ἀρκετὰ ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὴν ἐλάχιστη πρωτοβουλία ποὺ δίνεται γενικὰ στὸ μαθητὴ, ἐν ὀνόματι τοῦ διδακτισμοῦ καὶ τοῦ σχολικοῦ βιβλίου. Νά, ἄλλωστε, καὶ τὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς: «Μοῦ συνέβη ἓνα παρόμοιο γεγονὸς σ' ἓνα ἄλλο σχολεῖο. —Κάνετε ὅπως σᾶς εἶπαν νὰ κάνετε, ἦταν ἡ ἐνθάρρυνση ποὺ εἶχα καὶ ἐπὶ πλέον κ' ἓνας κακὸς βαθμὸς!».

Ὑπάρχουν ἐξαίρεσεις τὸ ξέρω καὶ θὰ ἤμουν εὐχαριστημένος ν' ἀνακαλέσω στὴ μνήμη μου ἐδῶ—αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι τὸ θέμα μου—τὴν ἀτμόσφαιρα τὴν ἀληθινὰ παιδαγωγικὴ τῶσιν σχολείων, Δημοτικῶν καὶ Γυμνασίων, ὅπου εἶδα τὸ παιδί καὶ τὸν ἑφηβο νὰ διαπλάσσονται σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς πρωτοβουλίας συγχρόνως, μὲ τὸ νὰ ἐπωμίζονται εὐθύνες πολὺ περιορισμένες στὴν ἀρχὴ κ' ὕστερὰ σιγὰ καὶ προοδευτικὰ εὐρύτερες, νὰ ἐξασκοῦνται ἀναρίθμητες φορὲς πειραματικὰ στὸ νὰ σκέπτονται ἐκεῖνο ποὺ κάνουν καὶ στὸ νὰ κάνουν ἐκεῖνο ποὺ σκέπτονται, νὰ διαθέτουν μιὰ μέθοδο ἐργασίας προσαρμοσμένη στὸ δικό τους νοητικὸ τύπο καὶ στὴ δική τους ιδιοσυγκρασία. Θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ βλέπει αὐτὸ κανεὶς μέσα σ' ὅλα τὰ σχολεῖα μας.

Γιατὶ τὸ σχολεῖο μας ὀφείλει νὰ τείνῃ νὰ γίνῃ, ὅσο τὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ, ἓνας θεσμὸς ἐπινοημένος καὶ βασισμένος σύμφωνα καὶ πάνω σὲ μιὰ σ' εὐδιάκριτα μέρη χωρισμένη πολλότητα, νὰ γίνῃ τοῦτο ποὺ ὁ Claparède τὸ ἀποκαλοῦσε «τὸ ἐπὶ παραγωγία σχολεῖο»: ἓνα περιβάλλον δηλ.—ἐργαστηρίου πὺδ συχνὰ παρὰ ἀχροατηρίου—ποὺ μέσα του ὁ κάθε μαθητὴς θὰ βρίσκει τὰ κατάλληλα «ἐρεθίσματα» γιὰ νὰ θέσῃ σὲ κίνηση καὶ νὰ τροφοδοτήσῃ τὴν αὐτενέργειά του. Ὅπου θὰ μπορέσει, μὲ περίσκεψη ὀδηγημένος καὶ βοηθημένος ἀπὸ τὸ δάσκαλό του, ἀλλὰ καὶ βαδίζοντας πάνω στὰ ὁλοδικὰ του βήματα, ν' ἀνακαλύψῃ, νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ νὰ ἐπεξεργαστεῖ καὶ νὰ καλλιεργήσῃ τὶς γνώσεις, τὰ συναισθήματα, τοὺς κανόνες ἐνέργειας ἢ τὶς ἀνάγκαις θεμελιακὰς ἀρχὰς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξή του. Ὁ καθένας ἐκεῖνα ποὺ τοῦ εἶναι ἀπαραίτητα—ροῦχο ἐπὶ παραγγελία καὶ ὄχι ρούχων ἐτοιμῶν πλήρης ὁμοιόμορφη συλλογή! Γιατί, μέσα στὴ δημοκρατικὴ κοινότητα, διαφορισμὸς καὶ ποικιλία θὰ πεῖ πλοῦτος, ἀρκεῖ μονάχα ὅλες αὐτὲς οἱ ἀλληλοσυμπληρούμενες μορφὲς τῆς ζωῆς νὰ εἶναι, ὅλες, μορφὲς καὶ τρόποι αὐθεντικὰ ἀνθρώπινι τῆς ξεχωριστῆς εἰδικῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Σ' ὅλα τὰ πεδία, πράγματι, ὁ μαθητὴς διαπλάσσεται καὶ ἐξελίσσεται, ὅπως τὸ εἶχε κάνει παιδί, παίρνοντας ἀπὸ τὸ περιβάλλον του κι' ἀφομοιώνοντας, μὲ ἀσκήσεις

ποὺ ἐπαναλαμβάνονται ἑκατὸ φορὲς, τὰ «κοινὰ ἀγαθὰ» (μέσα τεχνικὰ ἢ πολιτιστικὰ ἀξίες), αὐτὰ ποὺ ἐπινοοῦνται καὶ καλλιεργοῦνται ἀπὸ τὴν κοινότητα: δηλ. γλῶσσα, ἀρίθμηση, ἔθιμα, ἥθη, ἀργότερα θεσμούς, συστήματα δικαστικά, ἐννοίες καὶ νόμους ἐπιστημονικοὺς, τέχνες, φιλοσοφία... κάνοντας ἐτσι κτῆμα τοῦ αὐτῆ τὴν κληρονομιά, ποὺ κάθε γενιά ὀφείλει νὰ τὴν ἀναδημιουργήσῃ γιὰ νὰ τὴν κατακτήσῃ.

Μέσα ὅμως σὲ τούτῃ τὴν κληρονομιά, γιὰ τὸ κάθε παιδί καὶ τὸν κάθε ἑφηβο, ὑπάρχουν χιλιάδες καὶ χιλιάδες γεγονότα, ιδέες, γνώσεις, ὑπάρχουν ἀξίες ποὺ δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ τις ἀφομοιώσῃ, ποὺ δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ τις ἀναδημιουργήσῃ γιὰ νὰ τις ἐκμεταλλευθεῖ. Γιατὶ δὲν αἰσθάνεται αὐτὴ τὴν ἀνάγκη παρὰ προκειμένου γιὰ κάτι ποὺ συνδέεται ὀργανικὰ μ' ἓνα ἐνδιαφέρον, τωρινὸ μαζὶ καὶ προκαταβολικὰ βιωμένο, μ' ἐκεῖνο ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ κάνει ἢ νὰ γίνῃ.

Τὸ νὰ ἐκθέτῃς τὰ γεγονότα, τὶς γνώσεις καὶ τοὺς κανόνες, ποὺ τὸ σύνολό τους ἀπαρτίζει τὸ ἐτήσιο πρόγραμμα, μὲ τὴ σειρὰ καὶ τὴν κατὰ τὰς οὐ σχολικοῦ ἐγχειρίδιου, αὐτὸ θὰ πεῖ, στὸν πρῶτο κύκλο τῶν σπουδῶν τουλάχιστον, νὰ περιφρονεῖς τοὺς νόμους τῆς ὀργανικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀτόμου.

Ἔτσι τὸ νὰ φορτώνῃς τὴ μνήμη ἑνὸς παιδιοῦ μὲ γνώσεις, ἀξιώματα, νόμους ἐπιστημονικοὺς, ἔργα τέχνης ἢ θαύματα τῆς τεχνικῆς ποὺ τὰ περισσότερα—ὅσο «ἐνδιαφέροντα» κι' ἂν μποροῦν νὰ εἶναι «αὐτὰ καθ'αυτὰ», ἂν τουλάχιστον ἡ ἔκφραση αὐτῆ ἔχει κάποιο νόημα!—δὲν ἀνταποκρίνονται μέσα του σὲ καμιὰ παρούσα τοῦ ἐξελεγκτικῆς ἀνάγκης, αὐτὸ δὲ θὰ πεῖ πὼς τὸ βοηθεῖς (νὰ γίνῃ ἐκεῖνος ποὺ εἶναι). Μόνο τοῦ τοῦ ἀτόμου προχωρεῖ στὴν πρακτικὴ ἀφομοίωση μερικῶν ἀπ' αὐτὲς τὶς γνώσεις, τὶς ιδέες ἢ τοὺς νόμους. Κι' ἂν ὑπάρχει ἐδῶ κάποια ὑπερβολή, ὑπάρχει ὅπως ποτε ἓνα μεγάλο μέρος ἀλήθειας μέσα στοὺς τύπους ἢ τ' ἀποφθέγματα τοῦ Dewey: δουλεύοντας καὶ φτιάνοντας νὰ μαθαίνεις, νὰ μαθαίνεις γιὰ νὰ δουλεύεις καὶ νὰ φτιάχνεις. Καὶ σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ παραστατικὴ ἔκφραση τοῦ Benjamin Franklin, ἐκεῖνο ποὺ τρέφει τὸν ἄνθρωπο, δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ καταβροχθίζει, ἀλλ' αὐτὸ ποὺ χωνεύει.

Κι' ἀκόμῃ, ὅσο κι' ἂν θὰ ἦταν ἀπαραίτητο, ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ προορίζονται νὰ συνεργαστοῦν καὶ μαζὶ νὰ ζήσουν, νὰ ἔχουν ἓνα κοινὸ ὑπόστρωμα γνώσεων καὶ ἐμπειρίας, εἶναι πρὸς τὸ συμφέρον μιᾶς δημοκρατικῆς κοινότητος τὸ σχολεῖο τῆς νὰ προσπαθεῖ νὰ μᾶς δώσει ὄχι ἀνθρώπους ποὺ ὅλοι τοὺς ξέρουν τὰ ἴδια πράγματα καὶ μὲ τὸν ἴδιο πάντα τρόπο, ἀλλ' ἀνθρώπους ποὺ ἐπεξεργάστηκαν καὶ καλλιεργήσαν, ὁ καθένας σύμφωνα μὲ τὴ φύση του, τὰ γεγονότα καὶ τὶς ιδέες ποὺ προσφέρθηκαν στὴν πείρα τους. Ἀνθρώπους ποὺ ὁ ἓνας τοὺς συμπληρώνει τὸν ἄλλον καὶ ὄχι ἀνθρώπους πανομοιότυπους, χυμένους στὸ ἴδιο καλούπι.

Καὶ ὁ τέλειος ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνος ποὺ γνωρίζει... αὐτὸ ποὺ κάθε τέλειος ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ. Ἐκεῖνος ποὺ αἰσθάνεται, σ' ὅλα τὰ πράγματα καὶ τὶς περιπτώσεις, ... ὅπως ἓνας τέλειος ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ αἰσθάνεται. Ἐκεῖνος ποὺ λέει, ὅπως πρέπει νὰ λέει, ... αὐτὸ ποὺ λέει κάθε τέλειος ἄνθρωπος, καὶ ποὺ συμπεριφέρεται σὲ κάθε παρουσιαζόμενη εὐκαιρία σὰν ἓνας τέλειος ἄνθρωπος. Τέλειος εἶναι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ποὺ «ἔφτασε νὰ γίνῃ ἐκεῖνος ποὺ εἶναι» μ' ἐμπειρίες ἀναρίθμητες (νοητικὰ ἢ συναισθηματικὰ βιωμένες), μὲ τὴν εὐκαιρίαν ἐκείνων ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς σχολικῆς ζωῆς (καὶ τῆς ἐξωσχολικῆς) ποὺ ἀνταποκρίνονται στὰ διάφορα στάδια τῆς νοητικῆς καὶ συναισθηματικῆς τοῦ ἀνάπτυξης, στὶς διαφορὰς ἐξελεγκτικὰς τοῦ ἀνάγκης. Ἐκεῖνος ποὺ γιὰ νὰ σκεφτεῖ, χρησιμοποιεῖ τὴν ὁλοδική του σκέψη, καὶ γιὰ νὰ αἰσθανθεῖ, τὸ καταδικὸ του συναισθημα. Ποὺ μιλεῖ ὅπως αἰσθάνεται καὶ σκέπτεται, καὶ προπαντὸς ποὺ ἐνεργεῖ σύμφωνα μ' ἐκεῖνα ποὺ λέει. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ παντοῦ ἐκφράζεται μὲ τέλεια συνέπεια σ' ἐκεῖνο ποὺ λέει ἢ κάνει, ἐκεῖνος ποὺ ἀπόκτησε ἓνα χαρακτήρα, δηλ. τῆς ξεχωριστῆς προσωπικότητος τῆ σταθερῆς ἐνότητος. Ἀρα ἐκεῖνος ποὺ μπορεῖ κανεὶς ἐπάνω του νὰ βασιστεῖ.

Τὸ σχολεῖο μας διδάσκει καὶ διδάσκει ἀξιόλογα. Ἀλλὰ δὲν συγκροτεῖ οὔτε καὶ ἀναδεικνύει, μ' ἓναν τρόπο γενικό, τὸ περιβάλλον ἐκεῖνο πού μέσα του θὰ μπορούσε νὰ διαπλάσσουν καὶ νὰ διαμορφωθοῦν τέτοιοι ἄνθρωποι, ἱκανοὶ νὰ παρεμβάλουν ἀποτελεσματικὰ τὸ βίον καὶ τὴν πολιτεία τους μέσα στὸ βίον καὶ τὴν πολιτεία τῆς κοινότη-
τας. Οἱ ἄνθρωποι πού πιὸ ἐπιτακτικὰ ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ ν' ἀπαιτοῦν τὴν υπεράσπι-
ση καὶ τὴν πρόοδο τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν μας. Ἀνθρωποὶ μὲ χαρακτήρα καὶ ἐνεργητικότητα, ἱκανοὶ γιὰ συνεργασία.

Βλέπει λοιπὸν κανεὶς πολὺ καλὰ πὼς ἡ ὑπεροχὴ ἢ καλύτερα ἢ ἐπικράτηση τῶν τεχνικῶν διδακτικῶν μέσων (τὸ μάθημα ἢ ἡ ἀπὸ καθέδρας διδασκαλία καὶ τὸ ἐγχει-
ρίδιο) εἶναι, κατὰ ἓνα μέρος, υπεύθυνη γιὰ τοῦτο τὸ γεγονὸς πού ἡ σοβαρότητά του εἶναι ἀρκετὰ φανερὴ. Τὸ σχολεῖο μας δημιούργησε πολλοὺς ἀμεμπτοὺς λογάδες καὶ ἐρασιτέχνες : περιπατοῦντα πλανόδια λεξικά πιότερο παρὰ ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἐξα-
σκημένους νὰ σκέπτονται καὶ νὰ αἰσθάνονται μόνοι τους οἱ ἴδιοι. Πολλοὶ ἄνθρωποι, ἐξάλλου, πού ἔχουν πολλὰς γνώσεις, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ φτάνουν νὰ τὸ ζήσουν ἐκεῖνο πού γνωρίζουν. Ἡ δημοκρατικὴ κοινότης ζητεῖ ἀνθρώπους «γρηγοροῦντας» καὶ παρόντας στοὺς ἴδιους ἑαυτοὺς των καὶ στὴν ἐποχὴ τους ἕως τῆς στιγμῆς τῆς πράξης. Γεγονὸς πού προϋποθέτει ὅτι στὸ σχολεῖο πάντοτε μπόρεσαν ν' ἀποκτήσουν τὴν ἐμ-
πειρία (ὅπως λέει ὁ Γάλλος μεταφραστὴς τοῦ William James) τῶν γνώσεων πού παρουσιάστηκαν ἢ τῶν συναισθημάτων πού γεννήθηκαν, ὡς καὶ αὐτῆς τῆς πράξης συμπεριλαμβανομένης. Ὅτι μπόρεσαν ἄρα νὰ τ' ἀφομοιώσουν ὅλα αὐτὰ μὲ μιὰ τέ-
λεια ἐμπειρία. Ἡ κοινωνία λοιπὸν ἢ δημοκρατικὴ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἀνθρώπους πού ὄχι μόνο ξέρουν ἐκεῖνο πού σκέφτηκε ἢ λέει ὁ τάδε ἢ ὁ δεῖνα, ἀλλὰ πού κατέχουν ἐκεῖνο πού οἱ ἴδιοι σκέπτονται καὶ ἐκεῖνο πού οἱ ἴδιοι λένε ὅταν μιλοῦν. Πού κατέχουν ἐκεῖνο πού θεωροῦν σωστὸ καὶ πού τὸ κάνουν. Μακάριοι, ἔλεγε ὁ Χριστός, ὅσοι γνω-
ρίζουν αὐτὰ καὶ τὰ κάνουν.

Στὰ μέσα, γιὰ τὰ ὁποῖα εἶπαμε πὼς ἀκόμη καὶ σήμερα ἐξακολουθοῦν νὰ θεω-
ροῦνται σὰν τὰ βασικὰ μέσα τοῦ σχολείου μας, ἐπιβάλλεται νὰ προστέσουμε μέσα π α ι δ α γ ω γ ι κ ᾶ, πού διαπλάσσουν καὶ διαμορφώνουν τὸν χαρακτήρα. Ἀρα μέσα ἢ μεθόδους πού βασίζονται πάνω στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτενέργειας καὶ τῆς ἀμεσῆς ἐμπει-
ρίας. Ἔτσι μονάχα, στὴν πραγματικότητα, τὸ σχολεῖο θ' ἀποτελέσει τὴν παλαιστρα πού μέσα της οἱ πολῖτες τοῦ μέλλοντος θὰ σφυρηλατήσουν (ὁ καθένας ἀνάλογα καὶ σὲ σχέση μὲ τις δικές του προσωπικὲς ἀνάγκες καὶ ὅλοι ἀνάλογα καὶ σὲ σχέση μὲ τις ἀνάγκες τῆς κοινότητος πού ἐτοιμάζονται νὰ ὑπηρετήσουν), ὄχι μόνο στὸν τομέα τῆς γνώσης, ἀλλὰ ἐξ ἑσῶ καὶ στὸ πεδίο τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς βούλησης, μὲ τὴ συν-
δυασμένη καὶ συντονισμένη ἐνέργεια ὅλων τῶν δυνατοτήτων τους, τις ἀνθρώπινες ἀξίες τις χαρακτηριστικὲς τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τους, τις ἀξίες αὐτὲς πού σκο-
πὸς τους θὰ εἶναι νὰ τις υπερασπίζονται, νὰ τις λαμπρύνουν καὶ ἄλλη μιὰ φορὰ νὰ τις καταξιώσουν.

Ἐνα περιβάλλον μ' ἓνα τέτοιο τρόπο ρυθμισμένο, ὥστε νὰ μπορεῖ μέσα του ὁ ἔφηβος νὰ ζήσει ὅλες τις ἐμπειρίες ἀπὸ τις ὁποῖες καὶ συγκροτεῖται τὸ ἄτομο, καὶ νὰ λευτερώσει μέσα του, γιὰ νὰ τὸ θέσει στὴν ὑπηρεσία τῆς κοινότητος, μ' ἓνα minimum ἀπαραίτητης γνώσης, ἓνα maximum νοητικῆς ἱκανότητος, εὐαισθησίας, χαρᾶς γιὰ ἐργασία καὶ πνεύματος γιὰ ἐξυπηρέτηση.

Τὸ σχολεῖο πού δὲν εἶναι παρὰ ἓνα μέσον (ἓνα μέσον στὴν ὑπηρεσία τῶν πολιτι-
στικῶν μορφωτικῶν ἀξιών), καὶ ὄχι, δὲν ξέρω ποῖο, ταμπού. Τὸ σχολεῖο πού δὲν εἶναι δεσμευμένο ἀπέναντι στὸ παρελθόν, ἀλλ' ἀπέναντι στὸ μέλλον τὸ ἐνσαρκωμένο στὸ παιδί. Τὸ σχολεῖο πού οἱ ὑπερβολικὲς ἀξιώσεις του δὲν εἶναι ἀνεκτὲς καὶ ὑποφερ-
τὲς παρὰ μόνο ἐφόσον μπαίνει ἀληθινὰ στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινότητος...

Τὸ σχολεῖο αὐτὸ ὀφείλει νὰ θεωρεῖ σήμερα σὰν πρωταρχικό του σκοπὸ ὄχι πιά τὴν τελειοποίησιν τῶν τεχνικῶν μέσων διδασκαλίας, πού ἤδη ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἀξιόλογα, ἀλλὰ τὴν ἐφαρμογὴ μεθόδων π α ι δ α γ ω γ ι κ ῶ ν, κατάλληλων νὰ μορφώσουν τὴ νόηση, τὴν εὐαισθησία, τὸν χαρακτήρα, νὰ ἐξασκήσουν τὸν ἔφηβο καὶ νὰ τὸν ἐτοι-
μάσουν γιὰ τὴν συνεργασία καὶ γιὰ ὅλες τις μορφὲς καὶ ἐκδηλώσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Συμπεραίνονται μ' ἄλλα λόγια ἀπὸ τις ἴδιες αὐτὲς ἀπαιτήσεις τὰ κατάλληλα μέσα γιὰ νὰ τις πραγματοποιήσουμε : δηλ. οἱ κατάλληλες μέθοδοι, οἱ παιδαγωγικὲς προϋποθέσεις, μὲ μιὰ λέξη τὰ κατάλληλα μέσα.

Οἱ μαθητὲς μας ἐξ ἄλλου καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ ξέρουν πολὺ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ πού ξέρουν σήμερα βγαίνοντας ἀπὸ τὸ σχολεῖο, καὶ θὰ τὰ ξέρουν καλύτερα. Γιατὶ μιὰ γνώση ἀποκτημένη, ὅπως συμβαίνει πολὺ συχνὰ κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ διδασκισμοῦ καὶ τῆς σχολικῆς φυλλάδας, χωρὶς ὁ μαθητὴς νὰ εἶναι παρορμημένος ἐνδόμυχα ἀπὸ μιὰν ἐξελικτικὴν ἀνάγκη γιὰ νὰ τὴν κατακτήσει, κεντρισμένος ἀπὸ ἓνα θέμα ἢ πρόβλημα πού τοῦ ἐπιβλήθηκε στὸ διάστημα μιᾶς πρακτικῆς ἐνασχόλησης ἢ μιᾶς πνευματικῆς δοκιμασίας, χωρὶς αὐτὴ τὴν ἔφεση λοιπὸν πού δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι παρακινημένη ἢ ἐμποτισμένη ἀπ' ἔξω, ἢ μ' αὐτὸν τρόπο ἀποκτημένη γνώ-
ση ἐπιβάλλεται στὸ μαθητὴ, σύμφωνα μὲ τὸν ἐκφραστικὸν λόγον τοῦ Kerschensteiner, σὰν τὴν ἄσφαλτο πάνω σὲ μιὰ γυάλινη πλάκα. Ἀντὶ φυσικὰ οἱ γνώσεις, οἱ ἀφομοι-
ωμένες μὲ τοὺς τρόπους πού εἶπαμε, νὰ εἶναι ὀριστικὰ δλοκληρωμένες καὶ συγκεν-
τρωμένες στὸ ἄτομο, ἔτσι ὅπως τὸ ἄτομο αὐτὸ θὰ ἦταν συγκροτημένο ἀπὸ τις ἴδιες τις δικές του πείρες.

Προπαντὸς ὅμως οἱ ἔφηβοί μας θὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ σχολεῖο προικισμένοι μὲ τὴν εὐλογία μιᾶς αὐθεντικῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς μόρφωσης, μὲ τὴν εὐλογία αὐτῆς τῆς περιώνυμης Erziehung zur vollen Menschlichkeit⁴⁾, πού μέσα της ὁ Pestalozzi ἀναγνώριζε, πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, τὸν κεντρικὸ σκοπὸ τοῦ σχολικοῦ θεσμοῦ.

Μέσα σ' ἓνα τέτοιο σχολεῖο, πράγματι, πού πιά δὲν θὰ ἦταν—αὐτὸ πού εἶναι πολὺ συχνὰ τὸ σχολεῖο τὸ ἀποκλειστικὰ καὶ μονοκόμματα «διδασκικό»—τὸ μέρος ὅπου μαθαίνει κανεὶς τὸ μάθημά του γιὰ νὰ τὸ ἀποστηθίσει καὶ πού τὸ λυμαινεται, λίγο ἢ πολὺ, ὁ δόλος καὶ ἡ ἀνειλικρίνεια, ἀλλὰ θὰ ἦταν τὸ μέρος ὅπου ἀναζητᾶται κανεὶς συνολικὰ τις ἀξίες τῆς ζωῆς. Ἀρα ἓνα σχολεῖο φιλαλήθειας, θάρρους καὶ παρ-
ρησίας, σεβασμοῦ καὶ ἀγάπης πρὸς τὴν ἀλήθεια. Ὅπου ἡ ἀρετὴ ἢ πιὸ ὑψηλὴ καὶ τι-
μημένη δὲν θὰ ἦταν πιά ὁ κονφορμισμὸς καὶ ἡ παθητικὴ ὑπακοή, ἀλλ' ὅπου ὁ ἔφηβος ἐνθαρρημένος ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ σχολείου καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ δασκάλου του, γιὰ τὴν αὐτενέργεια καὶ τὴν πρωτοβουλία, θὰ μπορούσε, σύμφωνα μὲ τὸν λόγον τοῦ Alexandre Vinet, ν' ἀποβεῖ κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του γιὰ νὰ μπορεῖ ἔτσι νὰ ἐξυπη-
ρετήσει καλύτερα ὅλους τοὺς ἄλλους. Ὅπου δὲν θὰ ἔβλεπε πιά κανεὶς τοὺς μαθητὲς νὰ συναγωνίζονται καὶ διαγωνίζονται μεταξύ τους καί, στὸ κάτω κάτω, ν' ἀλληλο-
αγνοοῦνται, ἀλλὰ νὰ ἐξασκοῦνται στὴν συνεργασία μέσα σ' ἓνα πνεῦμα ἀληθινῆς οἰ-
κειότητος καὶ συναδελφότητος... Μέσα σ' ἓνα τέτοιο σχολεῖο—σχολεῖο-κοινότης—
κάτω ἀπὸ τὸ συνθηματικὸ ἔμβλημα : Ὁ ἓνας γιὰ ὅλους καὶ ὅλοι γιὰ τὸν ἓνα—θὰ μπο-
ροῦσαν νὰ δημιουργηθοῦν καὶ διαπλάσσουν οἱ γυναῖκες καὶ οἱ ἄνδρες οἱ κατ' ἀνάγκην ἀλληλοσυμπληρούμενοι, ἱκανοὶ νὰ υπερασπίσουν καὶ νὰ τελειοποιήσουν τοὺς θεσμούς μας. Οἱ γυναῖκες καὶ οἱ ἄνδρες πού θὰ ἐνστερνιστοῦν καὶ θὰ ἐπωμιστοῦν τὴ μάχην πού ἔχουμε νὰ δώσουμε πρὸς ὅλες τις δυνάμεις ἐκείνες πού τείνουν νὰ ὑποστά-
ψουν καὶ νὰ μετατρέψουν τὴν δημοκρατικὴν μας κοινότητα σὲ μιὰν ἄμορφη, δυσκίνητη
καὶ ἀποχυνωμένη μάζα.

LOUIS MEYLAN
Μετάφρ. Δημ. Μάνου

4. Ἀγωγὴ πρὸς τὴν πλήρη ἀνθρωπιά.

πολύ νωρίς—πώς ἡ ζωὴ της ἔχει ἓνα σκοπό. Ἐνα σκοπὸ ἀνώτερο καὶ ἱερό. Νὰ δώσῃ. Νὰ δώσῃ στὸν πλαϊνὸ της.

Νὰ δώσῃ ὅσο μπορεῖ. Νὰ δώσῃ μ' ὅλες της τίς δυνάμεις. Πνευματικὲς—ψυχικὲς—ὕλικές. «Ὅλοι ἔχουνε δικαίωμα στὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, γράφει στοὺς «Στοχασμούς» της. «Ἐκεῖνος ποὺ ἔχει χρωστᾷ σ' ἐκεῖνον ποὺ δὲν ἔχει. Οὔτε ὁ καιρὸς, οὔτε ὁ πλοῦτος μᾶς ἀνήκουν. Χρωστοῦμε νὰ συνεισφέρουμε μ' αὐτὰ στὴν γενικὴ πρόοδο τοῦ Τόπου».

Πόσο αὐθόρμητα καὶ πόσο ἀπλὰ τὸ διατυπώνει. Σὰν κάτι πολὺ φυσικὸ. Σὰν ψυχικὴ ἀνάγκη. Πίστεψε βαθιὰ πὼς δὲν νοεῖται ἄνθρωπος ἠθικὸς ποὺ νὰ μὴν ὑπακούῃ σ' αὐτὴ τὴν ἱερὴ ἐντολή.

Ἔτσι ἐξηγεῖται πὼς δὲν δεχότανε ἐκδήλωση εὐγνωμοσύνης καὶ θαυμασμοῦ γιὰ ὅ,τι ἔκανε. «Δὲν ἔχω κάνει τίποτε» ἔλεγε. «Δὲν μοῦ ἀνήκει ὅ,τι ἔχω. Τυχαῖα βρέθηκαν στὰ χέρια μου. Τὸ ἴδιο τυχαῖα μπορούσαν νὰ βρεθοῦν καὶ στὰ δικά τους χέρια».

Δὲν ἀνέχθηκε ποτὲ τὴ λέξη «Φιλανθρωπία» διατυπωμένη μὲ τὴ συνήθη ἔννοια τῆς «Ἐλεημοσύνης». Ἦταν ἀπαράδεκτη γιὰ τὴν Πηνελόπη Δέλτα. Μειωτικὴ. Τόσο βαθὺς ἦταν ὁ σεβασμὸς της στὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Σὲ καμία περίπτωση δὲν ἐπέτρεπε τὴν ταπείνωση τοῦ ἀδυνάτου. Τόσο ἀπόλυτα ποὺ καὶ τὴν κολακεία, τὴν ὑποταγὴ τὴν ἔννοιωθε σὰν δουλοπρέπεια, σὰν μείωση τῆς ἀξιοπρεπείας. Καὶ τὴν ἐνοχλοῦσε. Καὶ τὴν ἀπόδιωχνε. Ἦσως αὐτὸ τὴν ἔκανε νὰ δίνη ἀνώνυμα. Πόσοι σὲ στιγμὲς ἀπελπισίας τοὺς δέχθηκαν τὴν εὐεργεσία της χωρὶς νὰ τὸ ὑποπτευθοῦν. Ἦταν κάτι ἐξαιρετικὸ πόσο ὁργανωμένη ἦταν ἡ ἰδιαίτερη αὐτῆς, ἡ μυστικὴ, μπορεῖ νὰ πῇ κανεὶς, ἐπαφὴ της μὲ τοὺς φτωχοὺς φίλους της. Εἶχε τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐμπιστοσύνης της. Θυμοῦμαι κάποτε ἓναν ἀπὸ τοὺς φίλους της· εἶπε : «Ἡ μυστικὴ Ἀστυνομία τῆς Κας Δέλτα». Κ' ἦταν πάντοτε καλὰ πληροφορημένη. Ἦξερε ποῦ καὶ πὼς θὰ δώσῃ. Κ' ἔδινε. Σὲ ἄτομα. Σὲ Ἰδρύματα. Στὶς ἀνάγκες τοῦ Τόπου. Στὶς ἀνάγκες τοῦ Στρατοῦ. Ἔδινε—καὶ θὰ ἔλεγα (εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ λέξη) δὲν χόρταινε νὰ δίνη.

Κάποτε, θυμοῦμαι, ἔδωσε μὲ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση σ' ἓνα νέο, γιὰ τίς ἐγγραφεὺς του στὸ Πανεπιστήμιο. Σοῦ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι τοῦ ὀφείλει ἐκεῖνη εὐγνωμοσύνη, ποὺ δέχεται τὴν προσφορά της. «Κα Δέλτα» τῆς εἶπα αὐθόρμητα. «Δὲν εἶναι μόνο, ποὺ ἔχετε χρήματα κ' ἔχετε τὴ χαρὰ νὰ βοηθῇτε. Καὶ φτωχὴ ἂν ἦσαστε, θὰ βρῖσκατε τὸν τρόπο· τίποτα δὲν θὰ σᾶς ἐμπόδιζε. Μπορεῖ νὰ ἐργαζόσαστε ἀκόμα γιὰ νὰ ἔχετε νὰ δώσετε». Γύρισε, μὲ κοίταξε. Δὲν μίλησε. Χαμογέλασε μὲ τὸ χαμόγελο ἐκεῖνο, ποὺ τόσο γλυκὰ φώτιζε τὴν εὐγενικὴ, ωραία της μορφή.

Καὶ τὸ πίστευα βαθιὰ. Ἡ Πηνελόπη Δέλτα ἦτανε πλουσία. Ἀλλὰ καὶ φτωχὴ ἂν ἦτανε, δὲν θὰ ἴδρνε βέβαια Φιλανθρωπικὰ Ἰδρύματα—Ἀσυλὰ γιὰ ὀρφανὰ—Θεραπευτήρια γιὰ ἀπόρους—θάτρεχε ὅμως. Θᾶπαιρνε τὴ θέση της δίπλα στὸν πονεμένο. Θὰ βοηθοῦσε. Θὰ ἀνακούφιζε.

«Εἶναι πολὺτιμο ὅ,τι δίνει κανεὶς ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του», ἔλεγε, φτάνει μόνο νὰ δίνη τὸ πιὸ πολὺ ποὺ μπορεῖ».

Στὴν ζωὴ της, ἐκεῖνη, ἔδωσε πάντοτε τὸ πιὸ πολὺ ποὺ μπορούσε. Σὰν ἀδελφὴ ἐργάσθηκε, ὅσο ὅμως ἡ ὑγεία της δὲν τὴν ἐμπόδιζε. Ἀλλὰ μὲ τὸ παράδειγμά της καὶ μὲ τὴν ἐπιρροή της ἦταν πάντοτε πολὺτιμη. Τὸ 1918-19 ἔκανε δύο ταξίδια στὴν Ἀνατ. Μακεδονία γιὰ τὴν περίθαλψη καὶ παραλαβὴ τῶν παλινოსτούντων κατοίκων ποὺ εἶχαν ἀπαγάγει οἱ Βούλγαροι ἀπὸ τὰ σπίτια τους. Τὸ ἓνα μὲ τὴν Κα Ἀδοσίδη, σύζυγο τοῦ τότε Διοικητοῦ τῆς Μακεδονίας, καὶ τὸ ἄλλο μὲ δυὸ Ἀδελφὲς τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ.

Τότε μὲ τὸ προσωπικὸ της κύρος κατῴρθωσε νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν Κυβέρνηση Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τὸν Γάλλο στρατηγὸ Franchet d'Esperais καὶ νὰ ἐπιτύχῃ πολὺ ταχύτερα τὴν ἀποκατάσταση τῶν παλινოსτούντων. Πρὸ παντὸς κατῴρθωσε

νὰ γίνῃ γνωστὴ ἡ τραγικὴ κατάστασις καὶ στὸν ἔξω Ἑλληνισμό. Ἔργο σημαντικὸ, ποὺ ὀφείλεται στὴν ἐμπνευσή της καὶ τὴν πρωτοβουλία της, καὶ ποὺ ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἀρκετὰ γνωστὸ, εἶναι ἡ ἐγκατάστασις ἐργαστηρίου προσφύγων σὲ δύο αἵθουσες τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων—κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴ. Τὸ ἐργαστήριον Μπενάκη-Δέλτα, ὅπως ἐλέγετο. Γυναῖκες πρόσφυγες ἐργάσθηκαν ἐκεῖ δυὸ χρόνια μὲ τὴν παρακολούθησιν Ἐπιτροπῆς Κυριῶν. Χάρις στὸ ἐργαστήριον αὐτὸ ντύθηκαν τότε χιλιάδες πρόσφυγες.

Ἡ Πηνελόπη Δέλτα πίστεψε στὸν ἄνθρωπο σὰν ἠθικὴ ἀξία. Ἀνελικρίνεια, ὑποκρισία, ἀπάτη τῆς προκαλοῦσαν ἀπέχθεια. Μικροατιμίες τὴν ἀγανακτοῦσαν. Καὶ ἦταν αὐστηρὴ καὶ ἀπόλυτη στὴν κρίσιν της.

Ὅταν κάποτε ἔπεσε στὴν ἀντίληψή της κάποια λογοκλοπὴ, ἐπαναστάτησε. Μὲ τὸ βαθύτατο σεβασμὸ, ποὺ ἐκεῖνη εἶχε στὴν πνευματικὴ ἐργασία, δὲν τῆς ἦταν ἀνεκτό ! Ἀπήτησε ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν μὲ Πρωθυπουργὸ τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον τὴν προστασία τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας. Ἐπεβλήθη καὶ ἐπέτυχε. Ἔτσι στὴν Πηνελόπη Δέλτα ὀφείλεται ἡ καθιέρωσις καὶ στὴν Ἑλλάδα τοῦ νόμου (περὶ πνευματικῆς ιδιοκτησίας).

Ἀκοῦστε ἀκόμη κάτι χαρακτηριστικόν.

Ἐνα ἀπόγευμα—διηγεῖται ὁ Μυριβήλης—τὴν βρῆκε ἀναστατωμένη μ' ἓνα χρονογράφημα ποὺ διάβασε στὴν ἐφημερίδα. Προσπαθοῦσαν ν' ἀποδείξουν πὼς λίγο πολὺ δὲν ὑπάρχει ἐντιμὸς ἄνθρωπος. Ἐδῶ ὅσοι εἶναι ἐντιμοὶ ἀναγκάζονται νᾶναι ἀπὸ λόγους καθαρὰ νομοθετικούς. Ἡ Πολιτεία τοὺς δημιουργεῖ μὲ τὸν τρόπο τῆς τιμωρίας. Ὁ τίμιος εἶναι ἔργο τοῦ χωροφύλακα—γράφανε.

Τὸ ἄρθρον αὐτὸ τὴν ἐπαναστάτησε. «Θὰ γράψω—εἶπε—στὸν διευθυντὴ τοῦ φύλλου. Δὲν μπορεῖ ἓνας δημοσιογράφος, ποὺ σέβεται τὸν ἑαυτὸ του, νὰ ἐπιτρέπη νὰ δημοσιεύωνται καὶ νὰ μπαίνουνε σὲ σπίτια μὲ παιδιὰ τέτοιες ἀτιμίες. Τί θὰ γίνῃ, ἂν πάψουμε νὰ πιστεύουμε στὸν ἄνθρωπο σὰν ἠθικὴ ἀξία».

Ἦταν ἀπόλυτη καὶ αὐστηρὴ στὴν κρίσιν της γιὰ τὸ κάθε τι, γιὰ τὸ παραμικρό, ποὺ πρόδιδε μικροσυμφέρον, μικροσυμβιβασμὸ μὲ τὴ συνείδησιν. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα της ἦταν ἐλεύθερο. Εἶχε κατανόησιν. Τὴ γυναῖκα ἔξαφνα ποὺ παραστρατοῦσε, τὴν ἔκρινε καὶ τὴν κατέκρινε ὅχι μὲ τὸν καθιερωμένον νόμον τῆς κοινωνίας περὶ ἠθικῆς. Τὰ ἐλατήρια τὴν ἐνδιέφεραν. Ἀν τὰ ἐλατήρια ἦσαν συμφέρον ἢ ὑπολογισμὸς, προκαλοῦσαν τὴν ἀποστροφή της. «Ἀμαρτία εἶναι ὁ ὑπολογισμὸς» ἔλεγε. Ἀν ὅμως παρασύρθηκε ἀπὸ ἀδυναμία, ἀπὸ εἰλικρινὲς αἶσθημα, κοντὰ τῆς εὗρισκε κατανόησιν καὶ ἐπιείκεια. «Ὅπου ὑπάρχει πόνος, ὑπάρχει ἐξαγνισμὸς». Ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὴν γενικὴ κατακραυγὴ καὶ γινότανε ὑπερασπιστὴς της.

Κατέκρινε μὲ ὠμὴ εἰλικρίνεια καὶ χωρὶς δισταγμὸ, ὅταν εἶχε καταδικάσει στὴ συνείδησίν της. Ἔτρεμε ὅμως τὴν ἀδικίαν. Δὲν ἄφηνε νὰ τὴν παρασύρῃ ἡ ἐντύπωσις. Ζητοῦσε τὴν οὐσίαν. Ἐρευνοῦσε τὸ βάθος. Τὴν ἀλήθειαν. Ἐκρίνε—ὅπως εἶπαμε—τίς πράξεις μόνο ἀπὸ τὰ ἐλατήρια. Καὶ ἡ διαίσησός της—κάτι ἐκπληκτικόν—ἦταν συχνὰ ὁδηγὸς της. Εἶχε ἐμπιστοσύνη στὴ διαίσησός της. Γενικά, εἶχε ἓνα προσωπικὸ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι. Κ' ἔκρινε καὶ κατέκρινε μὲ τὸ δικό της κριτήριον.

Ποτὲ δὲν εἶχε ἐκφράσει πρόχειρην γνώμην. Σὲ ζητήματα παραμικρά. Στὴ συνεργασία μαζί της μᾶς ἔκανε ἐντύπωσις. Τὸ κάθε τι, τὸ παραμικρὸ ἔπρεπε νὰ συζητηθῇ ὡς τὴν ἐλαχίστη λεπτομέρεια γιὰ νὰ ἀποφασισθῇ. Δὲν ἐπέτρεπε καὶ στοὺς ἄλλους πρόχειρες ἀποφάσεις. Καὶ ἐπεβάλλετο, μ' ἓναν λεπτόν καὶ γοητευτικὸν τρόπο.

Ἔτσι ἐξηγεῖται πὼς ἔφθανε πάντοτε στὸ σκοπὸν της. Ἡ κάθε της σκέψις, ἡ κάθε της πράξις ἐξυπηρετοῦσαν πάντοτε ἓνα σκοπόν.

Τὴν ἐντονὴ προσωπικότητά της ἡ Πηνελόπη Δέλτα φανερώνει ἀπὸ παιδί. Ἰσως νὰ ἦταν αὐτό, ποὺ σὰν παιδί—ὅπως ἀναφέρουν σὲ βιογραφικὸ σημεῖωμα—δὲν βρῆκε κατανόησιν στὸ περιβάλλον της ἀπὸ τοὺς μεγάλους. Πόσες παρεξηγήσεις, μικροεπι-

σόδια, μικροαδικίες δὲν πληγώνουν τὴν εὐαισθησία της στὰ παιδικὰ χρόνια. Μὲ τὸν δυνατό, εὐλικρινῆ, αὐθόρμητο καὶ ἀπόλυτο χαρακτήρα της, θὰ εἶχε εὐκολὴ τὴν ἀντίδραση καὶ τὴ σύγκρουση.

Ἀντίθετα ἐκείνη ἔδειξε τόσην κατανόηση πρὸς τὸ παιδί. Μὲ στοργὴ καὶ μὲ ἀφάνταστη λεπτότητα προσπαθοῦσε νὰ μαντεύσῃ τὸν καὶ τὸ παράπονο κάθε παιδιοῦ. Καὶ δικοῦ της. Καὶ ξένου. Σὲ παιδί, ποὺ διαισθανότανε ἀνωμαλία στὸ χαρακτήρα του, ζητοῦσε ν' ἀποκαλύψῃ τὴν αἰτία γιὰ νὰ τὸ βοηθήσῃ. Βαθύτατα τὴν πλήγωνε κάθε παιδικὸς πόνος. Καὶ μὲ κάθε τρόπο ἤθελε νὰ τὸν γλυκάνῃ. Τὸ ἔφερε κοντὰ της καὶ μὲ λόγια γλυκὰ κέρδιζε τὴν ἐμπιστοσύνη του. Μ' ἐρωτήσεις μεθοδικὰ καὶ διακριτικὰς—ἀλλεπάλληλες ἐρωτήσεις—λίγο λίγο τὸ παιδί, αὐθόρμητα, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθῇ, ὁμολογοῦσε. Γλυκὰ τὸ παρηγοροῦσε. Μὲ λόγια ἀπλὰ φώτιζε τὴν ψυχὴ του, ὡς ποὺ νὰ τὸ κάμῃ νὰ πιστέψῃ στὴ δύναμή του. Γιατὶ πίστευε βαθιὰ πὼς τὸ κάθε παιδί κρύβει ἓνα θησαυρὸ καὶ μιὰ δύναμη μέσα του.

Τὸ ἔργο της πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀγάπη της αὐτὴν καὶ τὴν πίστη της στὸ παιδί. Εἶναι ἔργο ἀφιερωμένο ἀποκλειστικὰ στὴ χαρὰ τοῦ παιδιοῦ καὶ στὴ διαμόρφωση τῆς ψυχῆς του. Ξεκίνησε ἀπ' τὴ λαχτάρᾳ της νὰ δώσῃ χαρὰ στὰ δικά της παιδιὰ καὶ λίγο λίγο ἀπλώθηκε καὶ στὰ ξένα—στὰ ἑλληνόπουλα—ποὺ τόσο πολὺ τὴν ἀγάπησαν. Μὲ πόνον βαθύτατο ἔβλεπε τὴν ἑλλειψὴ τοῦ παιδικοῦ βιβλίου στὴν Ἑλλάδα—βιβλίου μὲ θέματα ἑλληνικά. Σ' ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου κυκλοφοροῦσαν θαυμάσια παιδικὰ βιβλία. Μὲ θούλους καὶ παραδόσεις τῆς ἐθνικῆς τους ζωῆς. «Δὲν μπορῶ νὰ ὑποφέρω—ἔγραφε στὴν Ἐφημερίδα τῆς Παρρέν—τὴν ἰδέα ὅτι τὰ ἑλληνόπουλα δὲν ἔχουν πνευματικὴ τροφή, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραμύθια τῆς γιαιγιάς. Δὲν μπορῶ νὰ ὑποφέρω τὴν ἰδέα ὅτι τὰ παιδιὰ τῶν εὐπόρων τάξεων, ποὺ διαβάζουν ξένη γλῶσσα, ἐντρυφοῦν σὲ ἀναγνώσματα ξένα πρὸς τὴ φύση τοῦ ἑλληνόπουλου. Ἐμεῖς, ποὺ ἔχομε τόσο ἀνεκτίμητο ὕλικό, τὸ ἔχομε ἀθησαύρητο. Δίνουμε μεταφράσεις ἀπὸ βιβλία γραμμένα ἀπὸ Φράγκους καὶ Τεῦτονες».

Τὴν ἀνάγκη νὰ πληρωθῇ αὐτὴ ἡ ἑλλειψὴ συναισθάνθηκε σὰν ἐπιτακτικὸ καθήκον. Ἐπρεπε στὸ ἑλληνόπουλο νὰ δοθῇ μόρφωση ἑλληνική.

«Τὸ καθήκον μ' ἔκανε συγγραφέα», ἔλεγε.

Καὶ ἀφιέρωσε ὅλες τὶς πνευματικὲς δημιουργικὲς της δυνάμεις στὴν ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος.

Καὶ τὰ ἑλληνόπουλα ποὺ δὲν εἶχαν ἑλληνικὸ Βιβλίον νὰ χαροῦν, χάρηκαν τὰ βιβλία της.

Μὲ ἱερὴ προσήλωσιν στὰ ἰδανικά της, τὴν ἀγάπην τοῦ παιδιοῦ καὶ τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδας, ἡ Πηνελόπη Δέλτα γράφει βιβλία ἐμπνευσμένα, βιβλία ποὺ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ συναρπάζουν καὶ γοητεύουν. Συγκρατοῦν ἀδιάπτωτο τὸ ἐνδιαφέρον ὡς τὴν τελευταία τους σελίδα. Τὰ διαβάζουν καὶ τὰ ξαναδιαβάζουν μὲ ἀνανεωμένο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος μὲ τὴν ἴδια πάντοτε συγκίνησιν. Γιατὶ δὲν εἶναι ἡ ἀναμφισβήτητη λογοτεχνικὴ ἀξία τὸ μόνον ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὸ παιδικὸ βιβλίον. Δὲν εἶναι μόνον ὁ ἐθνικὸς παλμός ποὺ δονεῖ τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ ξεσηκώνει τὴν ψυχὴ, ἡ ἀριστοτεχνικὴ σύνθεσις καὶ ἡ συναρπαστικὴ περιπέτεια ποὺ διεγείρει τὴν παιδικὴν φαντασία, ἡ ἀφηγηματικὴ χάρη, ἡ θαυμαστὴ ἀπλότης, ὁ ζωντανὸς διάλογος. Εἶναι καὶ ἡ γλῶσσα. Γλῶσσα ποὺ μιλεῖ στὴν ψυχὴ. Ὡς τὴ στιγμὴ ἐκείνη τὰ ἑλληνόπουλα διάβαζαν τὰ σχολικά τους βιβλία σὲ καθαρεύουσα. Ἡ Πηνελόπη Δέλτα μίλησε τὴ γλῶσσα τους. Ἐτσι τὴν ἐνοιῶσαν. Τὴ ζωντανὴ Δημοτικὴ γλῶσσα. Καὶ τοὺς συγκίνησε.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ποὺ ὁ ἐπαναστατικὸς ἀγὼνας γιὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς Δημοτικῆς ἦταν σκληρός, τὰ βιβλία τῆς Πηνελόπης Δέλτα μὲ τὴν πλούσια Δημοτικὴ τους ἦταν πολὺτιμη συμβολὴ στὸν ἑλλασσικὸ ἀγὼνα.

Τὸ κήρυγμα τοῦ ἀγῶνα τὴν βρῆκε συμπαράστατη.

Γιατὶ πίστεψε στὸν ἀγὼνα.

Κ' ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ τονίσω τοῦτο ἀκριβῶς :

«Ὅτι ἡ πίστη της στὸν γλωσσικὸ ἀγὼνα καὶ ἡ πολὺτιμη συμβολὴ της εἶναι τρανὴ ἀπόδειξις, ὅτι ἡ Πηνελόπη Δέλτα μὲ τὸ φωτεινὸ καὶ ἐλεύθερο πνεῦμα της ὑποδέχεται ὅ,τι νέο καὶ πρωτοποριακὸ πιστεύει ἄξιο. Πρέπει ὅμως νὰ πιστέψῃ. Καὶ τότε—μὲ τὸ φανατισμό, ποὺ ἀντιδρᾷ, μὲ τὸν ἴδιο φανατισμὸ καὶ ἀγωνίζεται».

Ὅταν ἡ Πηνελόπη Δέλτα ἔλεγε «ἡ ἀνάγκη μ' ἔκανε συγγραφέα», δὲν εἶχε ἴσως ἀκόμα ἀντιληφθῇ τὴν ἐξαιρετικὴν τῆς ἰδιοφυΐα. Ἐκτελοῦσε ἓνα χρέος. Νὰ δώσῃ βιβλίον γνήσια ἑλληνικὸ στὸ ἑλληνόπουλο σὲ γλῶσσα νοητὴ. Νὰ πληρώσῃ μιὰν ἑλλειψιν. Καὶ γράφει βιβλία μὲ θέματα ἑλληνικά, πατριωτικά, ἀπὸ τοὺς θρύλους καὶ τὶς παραδόσεις τῆς ἐνδοξῆς ἱστορίας μας.

Ζητεῖ νὰ δώσῃ χαρὰ καὶ διασκέδαση στὸ παιδί, μαζὶ ὅμως νὰ φωτίσῃ καὶ τὸ πνεῦμα του. Νὰ δυναμώσῃ τὴν ψυχὴ του. Ν' ἀναφτερώσῃ τὸ ἐθνικὸ φρόνημα, νὰ ἐμπνεύσῃ ἰδανικά.

Ὅταν ἀνεκάλυψε τὴν ἐξαιρετικὴν λογοτεχνικὴν τῆς ἀξία, ἡ σκέψις της ἦταν πάλι γιὰ τὸ παιδί. Δὲν σκέφθηκε καὶ, δὲν ἐπέτρεψε στὸν ἑαυτὸ της νὰ δημιουργήσῃ ἄλλο εἶδος Τέχνης. Δὲν ἀπέβλεπε σὲ λογοτεχνικὴν ἐπιτυχία. Ἦταν εὐτυχὴς ὅτι τὸ ἑλληνόπουλο θὰ χαρῇ τὴν τέχνην της.

Καλογραμμένο βιβλίον ἑλληνικὸ μὲ ἀνώτερη πνοή, ἦταν ὁ πόθος της.

Τὸ πρῶτο της δημοσίευμα ἦταν ἓνα διήγημα: «Πόνος παιδιοῦ». Τὸ διήγημα ποὺ στὴ συλλογὴ «Ἀνεύθυνα» ἔχει τὸν τίτλον «Σπασμένο Βιολί». Δημοσιεύθηκε σὲ περιοδικὸ τῆς Πόλης τὸ 1907.

Ἦταν τότε ἐγκατεστημένη μὲ τὸν ἄντρα της Στέφανον Δέλτα στὴ Γερμανία. Τὸ ἔστειλε ἀνώνυμα. Μὲ πολὺ δισταγμό. Δὲν εἶχε ἀκόμα ἐμπιστοσύνην στὴν πέννα της. Τὸ διήγημα ἔκανε ἐξαιρετικὴ ἐντύπωση. Προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἑλλήνων ποὺ σπουδάζαν φιλοσοφίαν καὶ παιδαγωγικὰ στὴν Γερμανία. Ἐγινε ἀφορμὴ νὰ ἔρθῃ σ' ἐπαφὴ μαζὶ τους. Καὶ λίγο λίγο συγκεντρώθηκαν γύρω της ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος, ἐπιστήμονες καὶ λογοτέχνες ποὺ ζοῦσαν τότε στὴ Γερμανία.

Ἀργότερα ἐγκατεστάθηκε στὴν Ἑλλάδα, στὰς Ἀθήνας.

Τὸ κύριον ἔργο της ἀρχίζει μὲ τὴν ἐκδόσιν «Γιὰ τὴν Πατρίδα» τὸ 1909. Τὸ 1910 ἐκδίδει τὸν «Καιρὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου», δύο τόμους. Καὶ οἱ τρεῖς τόμοι εἶναι ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τοὺς νικηφόρους πολέμους τῶν Βυζαντινῶν. Εἶναι ἱστορικὰ μυθιστορήματα. Τὰ πρόσωπά τους εἶναι φανταστικά. Ἡ πλοκὴ τους φανταστικὴ, ἀλλὰ στηριγμένη σὲ ἱστορικὰς βάσεις. Τὸ ἱστορικὸν τους ὕλικόν ἔχει ἀντλήσει ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν Ἐποποιίαν τοῦ Schlumberger. Σὲ προεισαγωγικὸν τῆς σημείωσιν στὸν 1ον τόμον τοῦ Βουλγαροκτόνου γράφει: «Στὸ ἱστορικὸν μέρος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἀκολούθησα πιστὰ τὸ λαμπρὸν ἔργο τοῦ Schlumberger, τοῦ μεγάλου σοφοῦ, ποὺ ἀνάστησε μιὰν ἀπὸ τὶς ἐνδοξότερας ἐποχὰς τῆς ἱστορίας μας».

Ἡ Πηνελόπη Δέλτα ἔχει ἐμφυτὴ τὴν ἱκανότητα νὰ ἐρευνᾷ. Νὰ συλλαμβάνῃ τὴν οὐσίαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων σ' ὅλην τὴ φυσικὴν τους δύναμιν. Νὰ ξεχωρίσῃ τὶς μεγάλες ἐθνικὰς στιγμὰς. Νὰ ζωντανεύῃ μὲ τὴν σκέψιν καὶ μὲ τὴν διαίσθησιν τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν καὶ νὰ τὴν παριστᾷ μέσα σὲ μυθικὴν ἀτμόσφαιραν, χωρὶς νὰ ἔρχεται σὲ ἀντίφασιν μὲ τὴν ἐποχὴν καὶ τὸ περιβάλλον. Ζωντανεύει τὴν ἡρωικὴν ψυχὴν τῶν ἀγωνιστῶν ποὺ ἀγωνίστηκαν γιὰ τὴν ἑθνικὴν ἀπολύτρωσιν. Δίνει πνοὴν σὲς ἡρωϊκὰς πράξεις, σὲς θυσίας τους. Ὑμνεῖ τὴν καρτερίαν τους ποὺ, ὅπως πιστεύει, εἶναι μιὰ ἄλλη ἐκδήλωση ἡρωϊσμοῦ.

Τὸ ἑλληνόπουλον γνωρίζει τώρα σελίδες ἀπὸ τὴν δοξασμένην ἱστορίαν του. Συνδέεται ψυχικὰ μὲ τοὺς ἐνδοξοὺς ἐθνικοὺς ἥρωας. Ἐνθουσιάζεται, συγκινεῖται. Ὁ παλμός τῶν ἀγωνιστῶν γίνεται καὶ δικός του παλμός. Ζῇ τὶς ἡρωϊκὰς στιγμὰς,

στο θεϊο κήρυγμα υψώνει σά σύμβολο την ωραία και μαρτυρική μορφή του Χριστού, έμψυχωμένην από το ύψηλότερο ιδανικό—την Αγάπη.

Είναι ένα έργο θρησκευτικό με αναμφισβήτητη λογοτεχνική αξία.

Η Πηνελόπη Δέλτα έγραψε ελάχιστα βιβλία, αποκλειστικά για μεγάλους. Και αυτά με θέμα πάλι την ψυχολογία του παιδιού.

Έκδίδει το 1921 διηγήματα «Τά ανεύθυνα». Αποκαλύπτει παιδικές ψυχές, βασανισμένες, με υπεύθυνους πάντοτε τους γονείς. «Όλα έχουν δραματική πλοκή. Η έλλειψη στοργής εκ μέρους των μεγάλων και η κακομεταχείριση πληγώνουν την ευαίσθητη παιδική ψυχή, προκαλούν την αγανάκτηση και την απελπισία των παιδιών και καταλήγουν σε τραγικές λύσεις. Προσπαθεί να δια φωτίσει τους μεγάλους. Και τα βιβλία τὰ προωρισμένα για μεγάλους είναι γραμμένα με πίστη και ευγένεια. Η Πηνελόπη Δέλτα έπίστευε απόλυτα ότι οι γονείς έχουν μόνον ευθύνες απέναντι των παιδιών. Με το πνεύμα αυτό, το απόλυτο, έγραψε και τὰ παιδαγωγικά της βιβλία.

Έκδίδει ένα βιβλιαράκι «Στοχασμοί περί τής ανατροφής του παιδιού». Σάν παιδαγωγική αρχή προβάλλει το ρητό του Ήρακλείτου: «Ήθος ανθρώπου δαίμων». Στην έκφρασή της είναι απόλυτη. Στη διατύπωσή της επιγραμματική.

Ακούστε κατά λέξη: «Περισσότερο από την ζωή αξίζει η φιλοτιμία, η υπερηφάνεια και η αξιοπρέπεια». Και άλλου: «Στην σημερινή ελληνική κοινωνία εκείνο που μας λείπει είναι το ήθικθ θάρρος. Γι' αυτό βρίσκουμε ανάμεσά μας άνδρες φαινομενικά ανεπτυγμένους, που θυσιάζουν σάν τίποτε τις άρχές τους για ύλικθ συμφέρον, που φοβούνται να πούν την γνώμη τους, να κηρύξουν την πίστη τους, να πάρουν πρωτοβουλία και ευθύνη με την γενναία απόφαση να υποστούν τις συνέπειες».

Στόν τόνο αυτόν είναι γραμμένο όλο σχεδόν το βιβλιαράκι.

Στις μελέτες της «Αναγνωστικά» και τὰ «Νέα Αναγνωστικά» που εκδίδει το 1913 και 1919, με δξύτητα παρατηρεί ότι το περιεχόμενο των Αναγνωστικών στὰ σχολεία δεν είναι πάντοτε αυτό που έξευγενίζει και έξυψώνει το παιδί. Και παρὰ την πίστη της στην Δημοτική, επιμένει ότι η γλώσσα είναι μέσον μόνον εκφράσεως. Δεν είναι σκοπός. Η δημοτική γλώσσα γράφει δεν προσφέρει τίποτε στὰ σχολικά βιβλία, αν δεν δοθί προσοχή στο περιεχόμενο. Και τονίζει ότι το περιεχόμενο των Νέων Αναγνωστικών δεν εκπληρώνει τόν μορφωτικό σκοπό, που πρέπει να επιδιώκη. Δεν καλλιεργεί τις ψυχικές αρετές: ευγένεια, αξιοπρέπεια, συναίσθηση καθήκοντος, που θα διαμορφώσουν χαρισματικά στον νεαρόν αναγνώστη. «Το περιεχόμενο των Αναγνωστικών, γράφει, πρέπει να καλλιεργή στην ψυχή του παιδιού και όλες τις αρετές, που χαρακτηρίζουν το γένος μας».

Διατρέξαμε σύντομα—πολύ σύντομα το λογοτεχνικό έργο της Πηνελόπης Δέλτα. Είναι έργο έμπνευσμένο από την αγάπη του παιδιού, συνυφασμένη με την αγάπη της πατρίδας. Το παιδί για την Πατρίδα και η Πατρίδα για το παιδί.

Είναι γραμμένο σ' έναν ξεχωριστό τόνο. Έχει μεγαλοπρέπεια. Οι ήρωές του έχουν ευγένεια και άρχοντιά. Ακτινοβολούν την ευγένεια και άρχοντιά που η Πηνελόπη Δέλτα είχε στη φύση της. Και όπως λέγει ο Γκαίτε: «Έργο του ποιητή, που θέλει να ζωντανέψη ιστορικά πρόσωπα, δεν είναι να αντιγράψη την ιστορία. Αυτό είναι έργο του ιστορικού. Ο ποιητής ξαναδημιουργεί. Τὰ ιστορικά πρόσωπα που κάνει ήρωες του έργου του, αντανακλούν πάντοτε κάτι από τη δική του ψυχή. Αντανακλούν κάτι από την ψυχική του ευγένεια».

Η Πηνελόπη Δέλτα με το έργο της έφθασε στο σκοπό της. Συγκίνησε ως τὰ κατάβαθα την ψυχή του Έλληνόπουλου. Το ήξερε. Κ' ήταν η βαθύτερη ικονοποίησή της. Τίποτα δεν θεωρούσε αναγνώριση. Τίποτα δεν της έδωσε βαθύτερη χαρά, όσο η σκέψη πως η κάθε της παιδική σελίδα είχε δύναμη. Τη δύναμη να φωτίσει, να έμπνεύση, να δυναμώσει την παιδική ψυχή. Έγκώμια και θαυμασμοί που πίστευε

υπερβολικούς, δεν την συγκινοῦσαν. Η αυθόρμητη όμως ειλικρινής εκδήλωση δεν την άφηνε αδιάφορη. Ήθελε να πιστεύη πως το έργο της εύρισκε απήχηση στη νέα γενεά και συντελοῦσε στην αναγέννησή της.

Τὰ βιβλία της είναι θαυμάσια: στις εκδόσεις έδινε εξαιρετική σημασία και στις ώραιες εμφανίσεις. «Να χαίρονται, έλεγε, και τὰ μάτια του παιδιού κάτι ωραίο. Να καλλιεργείται και η αίσθητική του». Κ' ήταν πάντοτε καλλιτεχνικά εικονογραφημένα.

Η Πηνελόπη Δέλτα με θυσία άφοσιώνεται στην εκπλήρωση του σκοπού της. Κλονίζεται η υγεία της. Και όμως εκείνη εξακολουθεί ακατάπαυτα να γράφει. Φαντασθήτε τόν «Τρελλαντώνη», το πιο χαρούμενο βιβλίο της, το έγραψε σε έποχή—όπως διηγούνται από το στενό της περιβάλλον—που η ασθένεια λίγο λίγο την κατέβαλλε και σιγά σιγά την κάρφωνε στην καρέκλα.

Τὰ «Μυστικά του Βάλτου», το βιβλίο με τις εξακόσιες σελίδες και τη γοργότερη πλοκή, το έγραψε, όπως κατά λέξη αναφέρεται σε βιογραφικό σημείωμα, όταν είχε πια νικήσει η ασθένεια και κλεισμένη συνεχώς στο δωμάτιό της και στη μοναξιά της έγραφε με κόπο. Συχνά η πέννα έπεφτε από το δεξι χέρι της και τότε με το άριστερό της ξανατοποθετούσε στα δάχτυλα του δεξιού χεριού και δίπλωνε ένα ένα τὰ δάχτυλα γύρω στην πέννα της και όταν είχαν πια σφίξει καλά—τότε μόνο—ξανάρχιζε το άργθ ζωγράφιμα των λέξεων.

Είναι άφάνταστο πως ένα βιβλίο σάν τὰ «Μυστικά του Βάλτου» γράφηκε με τόσον άγώνα.

«Η άρρώστεια, γράφει στους Στοχασμούς της, είναι ανυπόφορη όχι για τόν πόνο η την κακοδιαθεσία, που δίνει, αλλά γιατί σε καθιστά άνίκανον να δουλέψης».

Με τη δυνατή της θέληση προσπαθοῦσε να νικήση την ασθένεια. Ήταν μαρτυρική και όδυνηρή η προσπάθεια. Όταν όμως πίστευε πως—όπως της έλεγαν—ήταν ασθένεια των νεύρων, ήλπιζε. «Η όδύνη δεν έχει όρια, γράφει, μά να μη σ' άπασχολεί. Να γελάς όταν σε βασανίζει το σώμα». Υπέφερε πόνους με πολύμορφες αδιαθεσίες και υπέμενε. Και δεν εγκατέλειπε τόν άγώνα. Όταν όμως διακεκριμένος νευρολόγος της Βιέννης της έπερητά: «Μην προσπαθήτε τὰ ακατόρθωτα. Είναι βλάβη οργανική των ιστών των νεύρων» υπεχώρησε. Και έπαψε τόν άγώνα. Από τότε όλη της η σκέψη ήταν πως μ' εξακολουθητική εργασία να εξαντλή τις ώρες της. Ένοιωθε πως πολλά ακόμα είχε να κάνει στη ζωή κ' έπρεπε να σπεύση. Αλλά και συχνά έπαναστατούσε. Δεν ήταν δυνατόν να υποφέρει, όπως έλεγε, αυτό το σαρκίον, που δεν έννοῦσε να υπακούση. Και πάλι υποχωρούσε. Και πάλι έπαναστατούσε. Ο ανεξάρτητος χαρακτήρας της δεν ήταν εύκολο να υποταχθί. Συγκρατούσε όμως και ποτέ δεν φάνέρωνε τόν πόνο της. Αν την ρωτούσατε: «Είστε σήμερα καλύτερα;» θυμούμαι ακόμα την έντονη διαμαρτυρία της: «Μά πάρα πολύ καλά, αφού μπορώ τόσο και εργάζομαι».

Θά ήταν ίσως άβάσταχτη η καταδίκη αυτή σ' άκνησία για την Πηνελόπη Δέλτα με την ιδισυγκρασία της, αν δεν είχε για αντίλλαγμα τη δουλειά της. Αν δεν είχε και το τόσο έντονο ενδιαφέρον για τη γύρω της ζωή.

Παρακολουθεί με πάθος την έξωτερική ζωή.

Δέχεται μ' ένθουσιασμό ό,τι νομίζει άξιο. Ο,τι πρό παντός είναι για εκπαίδευση. Ένθαρρύνει καλλιτέχνες και σπουδαστές για άνώτερες σπουδές. Με θερμό συμπαραστάτη τόν Στέφανον Δέλτα, άνθρωπο με άνώτερη πνοή και βαθύτατο πατριωτικό αίσθημα, αποφασίζουν και ιδρύουν ταμείον υποτροφιών στο Κολλέγιο Ψυχικού και διαθέτουν—πρώτοι εκείνοι—μεγάλα ποσά υπέρ του Ταμείου.

Έκδίδουν δι' έξόδων τους έργα νέων λογοτεχνών, όταν διαβλέπουν άδυναμίες οικονομική.

Στην πνευματικήν ατμόσφαιρα του άρχοντικού τους βρίσκει παρότρυνση και

ἐγκάρδια ὑποστήριξη ὅποιος προσφέρει στὴν κοινωνική, στὴν πνευματική, στὴν πολιτική ζωὴ τοῦ τόπου.

Ἡ Πηνελόπη Δέλτα ζοῦσε στὴν Κηφισιά. Ἀγάπησε μὲ πάθος τὴν ὥραία τῆς φύσης. Ἄν καὶ καταδικασμένη τὰ δεκαῆξτε τελευταῖα χρόνια σ' ἀκίνησία, χαιρόταν ἀπὸ τὸ παράθυρό της τὴν ἀπέραντη πυκνοφυτευμένη ἔκταση, ποὺ ἦταν τὸ κτῆμα τους.

Ὅποιος, ἔστω καὶ γιὰ λίγο, βρέθηκε ἐκεῖ κοντὰ της θὰ ἔχη χαραγμένη στὴ μνήμη του τὴν ὥραία εὐγενική της μορφή. Τὸ γοητευτικό της χαμόγελο.

Ἦταν καθηλωμένη στὴν πολυθρόνα της, καὶ ὅμως ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὅλα κινοῦνται μὲ τὴ δική της θέληση. Ὅλα ἀκτινοβολοῦσαν τὴν παρουσία της. Ἦταν κάτι ἐξαιρετικό, ποὺ δὲν τὸ συναντᾷς εὐκόλα. Καὶ στὴν ἀτμόσφαιρά της—ποὺ τὸ θαυμάζεις, ποὺ σὲ γοητεύει καὶ ποὺ σοῦ ἐπιβάλλεται.

Ἦταν μιὰ δύναμη. Τὴ δύναμη αὐτὴν κράτησε ὡς τὴν τελευταία της πνοή. Θέλησε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴ ζωὴ, ὅταν πίστεψε πῶς δὲν εἶχε τίποτα πιά νὰ περιμένῃ.

Ἡ ἐνδοξη Πατρίδα, ποὺ λάτρεψε, ἔπεφτε.

Κ' ἐκείνη ἔγραφε στοὺς «Στοχασμούς της»:

«ὦ Πατρίδα, Σὺ μόνον δὲν ἀπογοητεύεις ποτέ».

Ὁ θάνατός της εἶναι ἡ βαθύτερη ἔκφραση τῆς μεγάλης της ζωῆς. Ἐδῶ βρίσκουν τὴν ἐφαρμογὴ τους οἱ στίχοι τοῦ Rilke:

«ὦ Κύριε, δῶσε

στὸν καθένα τὸ θάνατό του,

ἕναν θάνατο δικό του

ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ ζωὴ του».

ΦΩΦΩ Π. ΛΟΓΟΘΕΤΗ

Προβλήματα διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων κειμένων

Ὁ Πρωταγόρας τοῦ Πλάτωνα

I

Κάθε ἀρχαῖο κείμενο εἶναι σὰν ἕνας κλειστός κόσμος ποὺ πορεύεται μὲς ἀπ' τοὺς αἰῶνες καὶ περιμένει κάθε φορὰ τὸν ἀθλητὴ ποὺ θὰ παλαίψῃ γιὰ νὰ μπεῖ στὸ χῶρο του, νὰ τὸν χορέψῃ. Καὶ πάλι κάποια μυστικὴ γωνιά θὰ μένει στὴ σκιά, γιατί ἡ ἐποχὴ του κ' οἱ αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν σώρῃσαν τὴ μυστικὴ τους εἰδὴ μέσα του, ἔτσι ποὺ ἐμεῖς οἱ ἄλλοι νὰ μὴ μπορούμε πολλὲς φορὲς νὰ κερδίσουμε τὸν ἱερὸ κότινο.

Εἶναι γνωστὸ πῶς δὲ φτάνει νὰ ξαίρει κανένας τὰ καθέκαστα γύρω ἀπὸ ἕνα ἔργο καὶ τὴν ἐποχὴ του. Πρέπει νὰ γίνῃ κάτι πολὺ πρὸς τὸν δύσκολο. Νὰ φτάσῃ δηλ. ὡς τὶς ρίζες τῶν καιρῶν ἐκείνων καὶ προπαντὸς τοῦ δημιουργοῦ γιὰ νὰ πεῖ ὅτι στένεψε τὴν πολιορκία του ὡς τὰ τελευταῖα ὅρια. Κι' ὅταν λέμε ὡς τὶς ρίζες, πᾶν νὰ πεῖ ὡς τὰ ἄξια ἐπιτεύγματα ποὺ κέρδισαν τὸν ἀγῶνα τους μὲ χρόνον κ' ἤρθαν ὡς τὰ σήμερα ζωντανοὶ παράστατες. Ἔτσι πρέπει νὰ ξαναπάρουμε τὴν ἀνήφορο ποὺ τράβηξε ἡ ὅποια δοκιμασμένη ψυχὴ δημιουργοῦ γιὰ νὰ χαροῦμε κ' ἐμεῖς τὶς κορφές ποὺ πάτησε.

Ἡ μελέτη ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι μιὰ τέτοια προσπάθεια μόνον καὶ θέλει, ἂν μπορούσε, νὰ βοηθήσῃ τὸ συνάδελφο ποὺ θὰ καταπιαστεῖ μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Πρωταγόρα.—Πρὸ σωστά, ἔτσι κίνησα νὰ βρῶ τὸ μυστικὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ διάλογο αὐτό.

II

Ὁ Πρωταγόρας ἀνήκει στὴν πρώτη, τὴ σωκρατικὴ περίοδο τῆς δημιουργίας τοῦ Πλάτωνα κ' ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικά της. Βρίσκεται δηλ. κάπου ἀπ' τὰ φτερὰ τοῦ δασκάλου ἀκόμα, ἐρευνῶντας τὸ ἔδαφος τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν τῆς ἀρετῆς στὴ σχέση τους μὲ τὴ γνώση, μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴ βαθύτατη παιδευτικὴ ἐνέργεια ποὺ ἀσκεῖ ἡ προσπάθεια αὐτή. Γιατὶ ξαίρει καλὰ τὴν κάθε ἔννοια ποὺ θέλει νὰ ὀρίσει καὶ τὸ τέλος, ποὺ δὲν εἶναι ποτὲ ἕνα τέλος, δὲν κάνει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ χαρίζει στὴν ψυχὴ τοῦ ἀναγνώστη τὴν ἑξαψὴ ἐκείνη ποὺ δοκίμαζε κ' ὁ ἴδιος ὅταν ἀκουγε τὸ Σωκράτη⁽¹⁾.

Ἡ φιλοσοφικὴ προσφορά του ἐξάλλου δὲν εἶναι σημαντικὴ, γιατί μόνον ποὺ χρησιμοποιεῖται κ' ἐδῶ ἡ διαλεκτικὴ, τὸ πρὸς μέγαλον τοῦ μέρους εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀπόψεων τοῦ μεγάλου σοφιστῆ. Καθαρὰ πλατωνικὲς ἀποψεις δὲν ἔχουμε ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ ἀχνὲς πινελιὲς ποὺ προσιωνίζον τὸ «Μένωνα».

Ἡ διαφορὰ του ἀπ' τοὺς ἄλλους διάλογους τῆς ἰδίας περιόδου εἶναι ὅτι ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ ἀντιμετωπίζει τὸ ἠθικὸ πρόβλημα ἀρετῆς μὲ πολὺ πλατύτερη προοπτικὴ, ἐνῶ μαζὶ μᾶς ξεσκεπάζει μιὰ πτυχή τῆς ἐποχῆς: τὸ βαθὺ ἐνδιαφέρον γύρω ἀπ' τὴν παιδεία καὶ τὰ προβλήματά της καὶ τὶς συζητήσεις ποὺ γίνονταν στοὺς πνευματικὸς κύκλους⁽²⁾.

1. W. Jaeger, *Paideia*, II, 89-90. (Πλήρης βιβλιογραφία θὰ δοθεῖ στὸ τέλος τῆς μελέτης).
2. W. Jaeger, *ο.π.π.*, II, 107.

Ἔτσι διπλὸς προβάλλει ὁ σκοπὸς τοῦ ἔργου· φιλοσοφικὴ ἀναζήτηση γιὰ τὴν οὐσία τῆς ἀρετῆς ἀπ' τὴ μιὰ μεριά καὶ σύγκριση τῶν δυὸ μεθόδων παιδείας, τῆς σοφιστικῆς καὶ τῆς σωκρατικῆς, ἀπ' τὴν ἄλλη. Φυσικὰ ὁ δεῦτερος σκεπάζει τὸν πρῶτο πὸν χρησιμεύει γιὰ γέφυρα. Ὅλα λένε ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ στόχος τοῦ Πλάτωνα, αὐτὸν θέλει νὰ συζητήσει καὶ νὰ ξεκαθαρίσει. Τὸ πρόβλημα ἄλλωστε τῆς σχέσης ἀρετῆς καὶ γνώσης, ὅπου ξόδεψε τὴ ζωὴ του ὁ Σωκράτης, τὸ εἶχε ἐπεξεργαστεῖ στοὺς μικρότερους διαλόγους, χωριστὰ γιὰ κάθε μιὰ ἀρετὴ⁽³⁾.

Τὸ πρόβλημα λοιπὸν πὸν ἀντιμετωπίζει καὶ θέλει νὰ ξεκαθαρίσει εἶναι ἡ ἀγωγὴ τῶν νέων. Προβάλλει τίς δυὸ μεθόδους μὲ συντριπτικὴν ὑπεροχὴ τῆς σωκρατικῆς, χωρὶς νὰ δίνει πλατιά τὴ δική του λύση, πὸν θάρθει ἀργότερα ὀλοκληρωμένη στὴν «Πολιτείαν» του.

Ἐνα ἄλλο σημεῖο πὸν πρέπει νὰ τονιστεῖ ἀμέσως ἀπ' τὴν ἀρχὴ καὶ θὰ ἐρμηνευτεῖ πλατύτερα παρακάτω, εἶναι ἡ στάση τοῦ Πλάτωνα· εἶναι σκέτα καὶ ἄδικα ἀντισοφιστικὴ⁽⁴⁾. Δὲν ἀφήνει ἡ μᾶλλον δημιουργεῖ κάθε στιγμή σκηρὲς ὅπου ὁ Πρωταγόρας ἢ ὅποιος ἄλλος σοφιστὴς γελοιοποιοῦνται. Κι' ὅπου τὸν παινεύει, εἶναι γιὰ νὰ τοῦ ἀνοίξει πὸν βαθὺ τὸ λάκκο. Ὅσο γιὰ τὴ μεθόδὸν πὸν τὴν κληρονόμησε καὶ τὴ χρησιμοποιοῖ προωθώντας τὴν σ' ἀνώτερες μορφές—τὴ χτυπᾷ ἀπὸ παντοῦ ἀποδειχώντας τὴν ἀδυναμία τῆς στὶς σπουδαιότερες μορφές τῆς.

Ἔτσι λοιπὸν ἀν θελήσει κανένας νὰ ἐρμηνεύσει τὸν Πρωταγόρα, πρέπει νᾶναι πολὺ προσεχτικὸς, ἀν δὲ θέλει νᾶναι ἄδικος. Ὑπάρχει βέβαια ἡ εὐκολὴ λύση. Νὰ παραδοθῇ στὴ γοητεία τοῦ Πλατωνικοῦ κείμενου καὶ ν' ἀφήσουμε νὰ μιλήσει αὐτὸ ἀντὶ γιὰ μᾶς. Ἡ ἀλήθεια ὅμως γιὰ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τῶν κλασικῶν χρόνων καὶ γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ καθενὸς ἀπ' τὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς στὴν ἐξέλιξη τῆς σκέψης, θᾶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ Πλάτωνα.

III

Ὁ διάλογος λοιπὸν ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας, ἀντιθέτοντας τίς δυὸ παιδευτικὲς μεθόδους, τὴ σοφιστικὴ καὶ τὴ σωκρατικὴ, καὶ χρησιμοποιώντας τὸ θέμα συζήτησης τὴν ἀρετὴ.

Γι' αὐτὸ χρήσιμο εἶναι ν' ἀσχοληθῇμε κι' ἐμεῖς πρὶν ἀπ' ὅλα μὲ τοὺς σοφιστὲς γενικὰ καὶ εἰδικὰ μὲ τὸν Πρωταγόρα, πὸν εἶναι τὸ κύριο πρόσωπο τοῦ διαλόγου, ὅστερ' ἀπὸ τὸ Σωκράτη φυσικὰ.

Χάρη στὸν Πλάτωνα κυρίως, τὸν Ἀριστοτέλη ὅστερα καὶ τὴν ὀλιγαρχικὴν παράδοση πὸν σώθηκε ὡς τίς μέρες μας, οἱ σοφιστὲς ἔχουν συκοφαντηθεῖ τόσο, ὥστε καὶ μ' ὅλες τίς ἐργασίες πὸν ἔχουν γίνεῖ στὸ μεταξὺ, ἐργασίες πὸν τοὺς ἀποκαθιστοῦν σχεδὸν ἢ περιορίζουν κάπως τὴν εἰσφορά τους, ἐξακολουθεῖ πάντα κι' ὡς τίς μέρες μας ἡ ἀστοργὴ μεταχείρισή τους⁽⁵⁾.

Τὸ κοινότερο ἐπιχείρημα τῶν ἐπικριτῶν εἶναι ὅτι αὐτοὶ ἦταν οἱ ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν παρακμὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. κι' ὅστερα ἢ πὸν ραφισμαρμένα, ὅτι ἡ σοφιστικὴ στάθηκε ἀντίμαχη πρὸς τὴν στερεότητα καὶ τὴν συστηματικότητα τοῦ κόσμου τῶν προσωκρατικῶν—χωρὶς νὰ τὸν ξεχωρίζει, λές κι' ἡ ἱστορικὴ ροὴ θάπρεπε νὰ σταματήσει ἐκεῖ ἢ νὰ φτάσει πηδώντας στὸν Πλάτωνα—καὶ πρὸς τὸ Λόγο πὸν τὸν ξεθεμελιώνει σιγά—σιγά, ἀπόψεις ὀλότελα ἀντιϊστορικῆς. Ἀς δοῦμε λοιπὸν τί ἦταν ἡ σοφιστικὴ κίνησις καὶ ποῖος στάθηκε ὁ ρόλος τῆς.

3. W. Jaeger, ο.π.π.

4. Πρβλ. Σοφιστῆς, 231 c-e, 268 b-d, Μένων, 91 c <ἐπεὶ οὗτοι γε φανερά ἐστι λώβη τε καὶ διαφθορά τῶν συγγιγνομένων>.

5. G. Hegel, Vorlesungen über Geschichte der Philosophie, II, 5 κ.π., G. Grote, A history of Greece, VI, 36 κ.π., VIII, 282 κ.π. (κυρίως), Th. Comperz, Les penseurs de la Grèce, I, 452 κ.π., W. Jaeger, Paideia, I, 286 κ.π., L. Robin, La pensée grecque, 168 κ.π., M. Untersteiner, The Sophists.

Μετὰ τὰ μηδικὰ γίνεται μιὰ σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰδικὰ τῶν Ἀθηναίων. Ἀντρωμένοι ἀπ' τὰ δεσμά τους μὲ τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη καὶ ἰδιαίτερα τὴ σύνθεση τῶν φυλῶν—ἔτσι πὸν νὰ μποροῦν ν' ἀποφύγουν τὴν πίεση τῶν ὀλιγαρχικῶν μέσω τῶν φυλετικῶν δεσμῶν καὶ προπαντὸς τῆς θρησκείας—ἀντιμετώπισαν τὴν Περσικὴ εἰσβολὴ οὐσιαστικὰ μόνοι τους, γιὰ τὸν ρόλο τῶν ὀλιγαρχικῶν δὲν ἦταν καὶ τόσο καθαρὸς⁽⁶⁾.

Ἐνοίωσαν λοιπὸν ὅτι ὁ κόσμος δὲν ἦταν δημιουργημένος γιὰ χάρη τῶν ὀλίγων κι' ὅτι ἡ πολυτραγουδημένη ἀρετὴ, πὸν εἶναι δοσμένη δῆθεν ἀπ' τοὺς θεοὺς καὶ δὲ μπορεῖ νὰ κατακτηθεῖ⁽⁷⁾, δὲν εἶναι προνόμιο μόνο δικό τους. Φυσικὰ ὁ λόγος δὲν εἶναι γιὰ τὴν ἀρετὴ. Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὰ πολιτικὰ δικαιώματα κι' ὁ ἀγώνας εἶναι τόσο τραχύς, πὸν ἔχει πολὺ πεζότερα καὶ φριχτότερα ἀποτελέσματα, ὅπως τὴ δολοφονία τοῦ Ἐφιάλτη⁽⁸⁾. Ὁ ἀγώνας λοιπὸν αὐτὸς πὸν ποτὲ δὲν ἔπαυε, κυριαρχεῖ καὶ τὸν 5ον αἰ. καὶ καθορίζει τὰ πνευματικὰ ρεύματα. Ἀπ' τὴ μιὰ μεριά εἶναι οἱ ὀλιγαρχικοὶ κι' ἀπ' τὴν ἄλλη οἱ δημοκρατικοί, συνεχιστὲς τῆς Ἰωνικῆς παράδοσης, μὲ λαμπροὺς ἐκπρόσωπους τὴν Ἱπποκρατικὴν γιαντρικὴν, τοὺς σοφιστὲς, τὸ Θουκυδίδη, τὸ Δημόκριτο καὶ τὸν Εὐριπίδη.

Ἡ Ἰωνικὴ παράδοση—οἱ τρεῖς Μιλήσιοι κυρίως—ἔδωσε μιὰ ρεαλιστικὴ ἐρμηνεία τῶν κοσμοθεωρητικῶν προβλημάτων, παραμερίζοντας τοὺς μύθους καὶ ξεσκεπάζοντας, ὅσο τῆς ἦταν δυνατόν, τὴν πραγματικὴν ὕψη τῶν φυσικῶν φαινομένων.—Ἡ τέτοια στάση τοὺς ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας ὀφείλεται στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνοδο τῶν πόλεων τῆς Ἰωνίας, χωρὶς νᾶναι, φυσικὰ, τὸ μεγαλύτερο ἐπίτευγμα τῆς ἀριστοκρατίας στὰ ἀσιατικά παρὰ τὰ ἑλληνικά⁽⁹⁾. Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς Ἰωνικῆς ἐπιστήμης εἶναι τὰ ἑξῆς: πρὶν ἀπ' ὅλα ἡ διάθεση γιὰ ἐρευνα, ἡ περιέργεια, ἡ θεωρίη⁽¹⁰⁾. Ὅστερα ἡ ἀναζήτηση τῆς αἰτίας γιὰ κάθε φαινόμενο· χωρὶς αὐτὴ δὲν προχωροῦν γιὰ τὴ γενίκευση, μὲ ὄργανο πάντα τὸ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἀφήνουν καμιά θέση γιὰ τὸ ἐξωλογικὸ στοιχεῖο, αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ μιὰ ἀπ' τίς σημαντικότερες ἀπόψεις τους. Δὲν εἶναι φυσικὰ ὀρθολογιστὲς, ὅπως ὁ Παρμενίδης κι' ὁ Πλάτωνας. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου πὸν θέλουν νὰ δώσουν εἶναι στηριγμένη στὴν τεχνικὴ πρόοδο τῆς ἐποχῆς τους⁽¹¹⁾ κι' ἀγκαλιάζει τὸ σύμπαν μὲ τὸ ρωμαλέο ἐκείνο ρεαλισμὸ πὸν χρησιμοποιοῖ ὁ ἀνθρώπος τῆς πράξης ὅταν ἀρχίζει νὰ δαμάζει τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης. Τέτοια ἄλλωστε πρέπει νᾶναι ἡ πρώτη προσπέλασις τοῦ γύρω κόσμου ἀπ' τὸν ἀνθρώπο πὸν σώρευε αἰῶνες πρὶν τὴν πείρα τοῦ ἀπ' τίς δυνάμεις πὸν δὲν μποροῦσε νὰ ὑποτάξει καὶ τίς ἔκανε μύθο. Ὅταν ὅμως ἀρχισε νὰ λυγίζει τὸ μέγαν ἀντίπαλο καὶ νὰ τοῦ παίρνει τὰ πρῶτα ὄχυρά, τότε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο κεφαλώνει καὶ τὸ μύθο περνώντας τὰ σύνορά του καὶ μπαίνοντας στὴ χώρα τῆς ἀνθρωπίνης πράξης πὸν τὴν κυβερνᾷ ἡ ἑσπερία τοῦ μυαλοῦ.

Ἡ μέθοδος τῶν Ἰωνῶν κληρονομήθηκε ἀπ' τοὺς σοφιστὲς κι' ἐφαρμόστηκε σὲ ἀνθρώπινα δημιουργήματα, τὴ θρησκεία, τὸ δίκαιο, τοὺς νόμους, τὴ γλώσσα⁽¹²⁾. Ἀπογυμνώνουν δηλ. τοὺς ἀνθρώπινους θεσμοὺς ἀπ' τὴν ἀχλὺ τῶν ὀλιγαρχικῶν παραδόσεων καὶ δίνουν τὴ δική τους λύση· ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ θεσμοὶ δὲν εἶναι αἰώνιοι παραδόσεις, ἀλλὰ πρόσκαιροι ὑπηρετὲς τῆς ἀνθρωπίνης προκοπῆς. Κάθε φορὰ κι' ἀκατάλυτοι, ἀλλὰ πρὸς καιροὺς παρὰδειγμα οἱ πολιτικὲς ἀλλαγὲς στὴν Ἰωνία καὶ τὴν πὸν θὰ χρειαστεῖ, ἀλλάζουν· παρὰδειγμα οἱ πολιτικὲς ἀλλαγὲς στὴν Ἰωνία καὶ τὴν Ἀθήνα. Συνταραχτικότερη ἀπόδειξη τῆς καινούργιας ἀποψῆς εἶναι οἱ θρησκευ-

6. Ἡρόδ. VI, 101, 109, 115.

7. Πίνδαρος, Ὀλυμπ. II, 86-88.

8. Ἀριστ. Ἀθην. Πολ. XXV. Πλουτ. Περικλῆς, 10.

9. G. Thomson, Aeschylus and Athens, 80.

10. Ἡρόδ., I, 30.

11. Πρβλ. W. Jaeger, Paideia, I, 306, B. Farrington, Head and hand in ancient Greece, 1-27.

12. Πρβλ. Εὐριπ. Αἰολος, ἀπ. 19 (Nauck, III).

τικὲς μεταβολές, δηλ. οἱ νέοι θεοὶ ποὺ ἐπιβάλλονται, πρόβλημα ποὺ συζητεῖται καὶ δίνει τὴ λύση του ὁ Αἰσχύλος στὸν «Προμηθεὺς» (13).

Ἡ ἀλλαγὴ ξεκίνησε ἀπ' τὸν Κλεισθένη, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, κί' ὁλοκληρώθηκε ὅταν εἰδικοί ἀρχοντες πιά ἀναλαβαίνουν τὴ λατρεῖα τῶν θεῶν. Ἡ θρησκεία δηλ. ξέφυγε ἀπ' τὸν ἔλεγχο τῶν δλίγων, ποὺ ἦταν ἀνέκαθεν χτήμα τους, χωρὶς ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπ' τὴν ἐπιρροή τους, γιατί πάντα πίσω ἀπ' αὐτὴ ὀχυρώνονται καὶ χτυποῦν τὴ δημοκρατία καὶ τοὺς θεσμούς της. Συνεχίζουν λοιπὸν οἱ σοφιστὲς τὴν Ἰωνικὴ παράδοση τῆς ἐπιστημονικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρώπων προβλημάτων, ἀνθρωποκεντρικοί, γιατί πιστεύουν ὅτι ὁ κόσμος ὑπάρχει, ἐπειδὴ τὸν διαπιστώνουν οἱ αἰσθήσεις κί' ἡ νόσή τους, συνέχεια ἐκείνων, ἀποκλείοντας ἔτσι κάθε τι ποὺ δὲ γίνεται ἀντιληπτό ἀπ' αὐτές, ὅπως π.χ. τὸ ἀσάλευτο ὄν τοῦ Παρμενίδη.

Ἡ γὰρ ὅλων αὐτῶν τῶν ἀπόψεων βρίσκουμε σ' ὅλους τοὺς διανοητὲς τοῦ 5ου αἰ. καὶ στὰ κείμενά τους, ὅπως στὸ πνεῦμα τῆς ἐρμηνείας τοῦ παράξενου ἐκείνου φαινομένου τοῦ μονοκέρατου τράγου (14) ἢ στὸ ἔξοχο χορικό τοῦ Εὐριπίδη (15), ὅπου βέβαια ἀναγκάζεται νὰ διακηρύξει τὴν πολιτικὴ ἀθωότητα τοῦ ἐπιστήμονα, χαρᾶς χτηριστικό τοῦ ἥθους τοῦ καιροῦ του, ἢ στὴν ἀνάλυση τῆς ἱερῆς ἀρρώστιας (16), κείμενο γεμάτο ἐπιστημονικό, λαγαρό πνεῦμα, ἢ στὴν ἡρεμὴ ἀθεΐα τοῦ Θουκυδίδη (17). Δημιουργοὺν τὸν περήφανο ἐκείνο τύπο τοῦ ἀνθρώπου ποὺ δὲ σκύβει τὸ κεφάλι στὶς ἀδίες κουβέντες, ἀλλὰ αὐτοδύναμος καὶ γεμάτος πεποίθηση βασιλεῖ τὴν περηφάνια του στὶς προσωπικὲς του ιδιότητες κί' ὄχι στὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, ὅπως λέει ὁ Ἐπίκουρος συνεχίζοντας τὴν Ἰωνικὴ παράδοση. Ἡ ἀλλαγὴ λοιπὸν αὐτὴ ἀναγκάζει τὸν ἀνθρωπο-πολίτη νὰ πάρει μέρος στὰ κοινά. Γιατί ὁ ξαθένας γίνεται μέτοχος τῆς εὐθύνῃς γιὰ τὴν τύχη τῆς κοινότητος, μέτοχος τοῦ γενικοῦ πνεύματος γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα ποὺ χρειάζονται ἐπεύθυνη ἀντιμετώπιση, βασισμένη στη γνώση τους (18). Μόνο του ἔτσι γεννιέται τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάγκης γιὰ μόρφωση με βάση τὸ λογικό, τὸ λόγο, τὸ καινούργιο ὄργανο ποὺ ἡ δύναμή του ὅλο κί' ἀπλώνεται, τόσο ποὺ ὁ 5ος αἰ. ἀποχτάει ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη στὶς δυνατότητές του (19).

Οἱ δυνάμεις τῆς προόδου κινεῖται με ταχύτητα καὶ σιγουριά, δημιουργώντας τὸ νέο τύπο τοῦ πολίτη καὶ τοῦ πολιτικοῦ. Ἡ ἀρετὴ τώρα δὲν εἶναι ιδιότητα κληρονομημένη, ἀλλὰ ἐξανθρωπίζεται καὶ γίνεται ἀντικείμενο τῆς γνωστικῆς ικανότητος τοῦ ἀνθρώπου, δηλ. γνώση ποὺ μπορεῖ νὰ διδαχτεῖ μὴ καὶ τὸ περιεχόμενό της ταυτίζεται με τὴν πολιτικὴ ἀρετή. Αὐτὸς λοιπὸν ποὺ διδάσκει τὴν πολιτικὴ ἀρετὴ, εἶναι ὁ δάσκαλος τῆς γνώσης κί' ἔτσι ὀνομάζαν τοὺς σοφιστὲς οἱ σύγκαιροί τους. Ὁ πολιτικὸς πάλι ὀνομάζεται ῥήτορας. Ἡ ῥητορικὴ βέβαια ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ἐφόδιο γιὰ τὴ μόρφωσή του. Κί' ἡ ῥητορικὴ ἀγωγή ἔγινε μέρος τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς, γιὰ νὰ ἐξελιχτεῖ ἀργότερα σὲ αὐτόνομο εἶδος.

Αὐτὴ τὴν ἐφηβικὴ δίψα γιὰ μόρφωση ἐρχονται νὰ ἐκπληρώσουν οἱ σοφιστὲς, παίρνοντας τὴ θέση τῶν ραψωδῶν (20).

Σκοπὸς λοιπὸν τῆς παιδείας τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι νὰ μορφώσει τὸν τρέφιμό της με τὴν πολιτικὴ ἀρετὴ, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πόλη (21). Ἡ μέθοδος καὶ τὸ

13. G. Thomson, Aeschylus and Athens, 317 κ.π., B. Farrington, Science and Politics, 67 κ.π.

14. Πλουτ. Περικλῆς, 6.

15. Ἀπ. 902 (Nauck, III).

16. Loeb Classical Library, ed. W. Jones, 1952, I, 10.

17. Μάρκελ. 22.

18. J. Bury, A history of Greece, 368.

19. W. Jaeger, ο.π.π., I, 287. «Ἡ ἀρετὴ ἀπὸ ἀριστοκρατικὴ ιδιότητα, γίνεται τώρα πνευματική, γιὰ νὰ ξαναγίνει τὸν 4ο αἰ. ἀριστοκρατικὴ με μὴ νὰ πνευματικὴ βάση» I, 289.

20. Th. Comperz, ο.π.π., I, 453.

21. W. Jaeger, ο.π.π., I, 288.

περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας—φυσικά καὶ τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς—εἶναι τὸ μεγάλο ζήτημα.

Ἄς δοῦμε τώρα ποῖα εἶναι ἡ μέθοδος τῶν σοφιστῶν. Βασικά οἱ σοφιστὲς χρησιμοποιοῦν τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν ἐπαγωγὴ προκειμένου νὰ ἐρμηνεύσουν τὰ προβλήματα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦν, φιλοσοφικά ἢ κοινωνιολογικά. Ἡ διδακτικὴ πρακτικὴ ὅμως ἐπαιρνε τὶς ἀκόλουθες μορφές: εἴτε τῆς μακρολογίας, εἴτε τῆς βραχυλογίας. Χρησιμοποιοῦσαν τὸ μῦθο γιὰ νὰ ὑποτυπώσουν ἴσως πῶς παραστατικά ὁρισμένες ἀπόψεις, ἴσως καὶ γιὰ νὰ τὶς καλύψουν. Ἡ ἐρμηνεία τῶν ποιητῶν ἦταν μὴ ἀλλή μορφή. Βέβαια ὅλ' αὐτὰ εἶναι ὅσα βρίσκουμε στὸν «Πρωταγόρα».—Ὁ Δάσκαλος ὅμως ὁ ἀξίος τοῦ ἑαυτοῦ του θὰ βρεῖ χίλιους δὺο δρόμους γιὰ νὰ φτάσῃ ὡς τὸ σκοπὸ του, τὸ μαθητὴ. Τὸ ἴδιο γινόταν καὶ με τοὺς σοφιστὲς. Πολλοὶ ἦταν οἱ δρόμοι ποὺ ὁδηγοῦσαν στὸν ἀνθρώπο καὶ τοὺς ἀκολουθοῦσαν.

Τὸ περιεχόμενο, δηλ. τὰ μαθήματα ποὺ δίδασκαν οἱ σοφιστὲς, περιλάβαιναν σχεδὸν ὅλες τὶς γνώσεις τῆς ἐποχῆς τους: μαθηματικά, ἀστρονομία, γεωγραφία, φυσικὴ, φυσικὴ ἱστορία, μουσικὴ, ποίηση, φιλοσοφία, δίκαιο, ἱστορία, προπαντὸς ὅμως τὴ ῥητορικὴ, τὸ ὄργανο τῆς ἐπιβολῆς στὴν πολιτικὴ κοινότητα. Τὸ κύριο φυσικὰ μάθημα ἦταν αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ προπαρασκευὴ δηλ. γιὰ τὴν πράξη τὴν ἀτομικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ, ἢ πολιτικὴ ἀρετὴ (τέχνη) (22).

Κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων, ἐκτὸς ἀπ' τὴ γενικὴ στάση ἀπέναντι στὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς τους, εἶναι ὅτι γυρίζουν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, δημιουργώντας ἕνα νέο τύπο ἀνθρώπου, διδάσκοντας με πληρωμὴ τοὺς νέους καὶ κάνοντας διαλέξεις (ἐπιδείξεις, ἐμμισθοὶ ἀκροάσεις) γιὰ τοὺς μεγαλύτερους με κάποιο εἰσιτήριο. Τὸ πρᾶγμα εἶναι συνηθισμένο τόσο, ὥστε καταντοῦν παραδοξολογίες οἱ κατηγορίες τοῦ Πλάτωνα ὅτι πουλοῦσαν τὴν τέχνη τους.

Ὁ σεβασμὸς ποὺ ἐμπνέουν εἶναι ὁλοφάνερος, ἂν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι τοὺς ἀνέθεσαν σοβαρὲς διπλωματικὲς ἀποστολὲς οἱ πόλεις τους. Ἡ περίπτωση ἐξάλλου τοῦ Πρωταγόρα ποὺ τοῦ ἀνέθεσε ὁ Περικλῆς τὴ σύνταξη τῆς νομοθεσίας γιὰ τὴν ἀποικία τῶν Θουρίων, εἶναι πολὺ περισσότερη ἀπὸ ἀπλή ἐκτίμηση. Τὸ ὅτι ἀκόμα οἱ νέοι, οἱ πῶς εὐαίσθητοι δέχτες στὰ μηνύματα τῶν νέων καιρῶν, τοὺς δέχονταν με ἀσυνήθιστο ἐνθουσιασμό (23), εἶναι ἡ καλύτερη ἀπόδειξη γιὰ τὸ ποιὸν τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων.

Ἄν θελήσουμε τώρα νὰ τοὺς τοποθετήσουμε στὴν ἱστορία τῆς σκέψης, δὲν πρέπει νὰ περιορίσουμε τὴν εἰσφορὰ τους μόνο στὴν παιδεία (24). Ἀναμφίβολα ἡ προσφορά τους στὸν τομέα αὐτὸν ἦταν ἔξοχη (25). Ὁ κύκλος ὅμως τῶν μαθημάτων ποὺ δίδασκαν περιλαμβάνεται στὴ φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως λέμε σήμερα. Καὶ δὲ θὰ πρέπει νὰ παραγνωρίσουμε ἀκόμα τὸ φιλοσοφικὸ μέρος τοῦ ἔργου τους, ποὺ δὲν εἶναι ἀσήμαντο, οὔτε νὰ λέμε ὅτι μόνο ὁ Πρωταγόρας ἀσχολήθηκε με τὴ φιλοσοφία καὶ νὰ τὸν διαγράψουμε ἀπ' τὸν τομέα αὐτὸν τῆς πνευματικῆς δράσης. Ἐγὼ εἶναι βέβαιο ὅτι στὰ κοσμολογικὰ θέματα ἀκολούθησαν τοὺς προσωκρατικούς, χαράζοντας καινούργιους δρόμους σ' ὁρισμένα προβλήματα—ὅπως στὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς τῶν θεῶν ἢ ὄχι—καὶ στρέφοντας τὴν προσοχή τους κυρίως πρὸς τὸν ἀνθρώπο καὶ τὰ ἔργα του. Ἐτσι μῆτταν τὰ θεμέλια ἐνὸς ἀληθινῶς ἀνθρωπισμοῦ (26), ποὺ ἀγωνίζεται ν' ἀποδείξει τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου με τὸ νὰ τοῦ ξεσκεπάσῃ καὶ νὰ τοῦ μαθαίνει τὸ θριαμβευτικὸ δρόμο ποὺ πέρασε δημιουργώντας τόσα θαυμάσια πρᾶγματα στὸν ἀγῶνα του με τὰ στοιχεῖα τῆς Φύσης (27).

22. Πρωταγ. 319a, πρβλ. Ἐν. Ἀπομν. I, 2, 48, 64.

23. Πρωταγ. 310b, 315, Πολιτεία, 600 c, d.

24. W. Jaeger, ο.π.π. I, 150, 286 κ.π., πρβλ. G. Hegel, ο.π.π., II, 11, 17.

25. G. Hegel, ο.π.π., II, 20, 28. W. Jaeger, ο.π.π., I, 450.

26. J. Hatzfeld, La Grèce et son héritage, 195-196.

27. Σοφοκλῆς, Ἀντιγ. τὸ πρῶτο στάσιον.

IV

Και τώρα ας δοῦμε τούς λόγους πού ὁδήγησαν στή δυσφήμιση τῶν σοφιστῶν πού κρατάει ὡς τις μέρες μας.

Ἡ καταγωγή τῆς λέξης σοφιστής (σοφ-ιστ-ής) εἶναι γνωστή. Στὴν ἀρχὴ ἐσήμαινε τὸν ἄνθρωπο πού ξαίρει πολλὰ σ' ἓναν τομέα καὶ γι' αὐτὸ ἔτσι ὀνόμαζαν τὸν ποιητὴ καὶ τὸ μουσικό, τὸ νομοθέτη καὶ τὸ γυμναστή, γενικὰ κάθε ἄνθρωπο πού ξεχώριζε κάπου.

Ἡ δυσφήμιση, δηλ. τὸ ν' ἀποφεύγουν νὰ ὀνομάσουν τὸ πράγμα, παρὰ χρησιμοποιοῦσαν ἄλλες ὀνομασίες πού τὸ σκεπάζουν, ἀρχίζει ἀπὸ παλαιότερα κι' ὀφείλεται σὲ πολλοὺς λόγους. Ὁ σπουδαιότερος ἀπὸ ὅλους εἶναι ἡ προσπάθεια τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων νὰ ξεσκεπάσουν τὰ μυστικά τῆς Φύσης, γεγονὸς πού προκάλεσε τὴν περιφρόνηση, στὴν ἀρχή, τῶν ἐκπροσώπων τῆς θρησκείας (28). Ἀνθυμηθοῦμε ὅτι τὸ ἱερατεῖο ἦταν φυσικὸς σύμμαχος τῶν ὀλίγων, τότε θὰ καταλάβουμε, γιατί κάθε τέτοια προσπάθεια δὲν προκαλοῦσε μόνο τὴν περιφρόνηση, μὰ καὶ τὸ διωγμό. Γεγονότα πού μαρτυροῦν ὑστερόχρονα τὴ δύναμη τῆς θρησκείας εἶναι ἡ τόχη τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Πρωταγόρα, ἀκόμα καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Σωκράτη, μὲ μιὰ σημαντικὴ διαφορά, ὅπως θὰ δοῦμε. Κοντὰ σ' αὐτὸ ἂν προσθέσουμε τὴν ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐργασία, εἴτε σωματικὴ, εἴτε πνευματικὴ (29), τὶς ἀντιζηλίεις πού δημιουργοῦσε ἡ παρουσία κι' οἱ ἐπιτυχίες τῶν σοφιστῶν, τὶς ἀπόψεις τούς πού δικαιολογοῦν θεωρητικὰ τὴ δημοκρατία καὶ τέλος τὸ ὅτι εἶχαν τὴν ἀτυχία νάχουν ἓναν ἐχθρὸ σὰν τὸν Πλάτωνα (30), θὰ καταλάβουμε γιατί ἡ μοῖρα τούς στάθηκε τόσο πικρὴ (31).

Δὲν πρέπει βέβαια νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ δυσφήμιση ἄρχισε κιόλας ἀπ' τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Οὔτε θὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Πρωταγόρα μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα (32). Ὁ Πρωταγόρας ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι σοφιστὴς γεμάτος σιγουριά καὶ περηφάνια γιὰ τὸ ἔργο του στὴ δημοκρατικὴ Ἀθήνα, πού τὸ βλέπει νὰ καρποφορεῖ. Ἀλλωστε δὲ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ κι' ἄλλο ὄνομα, γιατί τὸ κάθε εἶδος τῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου ἔχει πιά καὶ τὸ δικό του οἰκόπεδο.

Μ' ἄλη λοιπὸν τὴν πολεμικὴ τῆς ὀλιγαρχικῆς γενικὰ παρατάξης καὶ εἰδικὰ τοῦ Σωκρατικοῦ κύκλου, ἡ ἀναλογία τῶν ζωνῶν ἐπιρροῆς ἦταν ἡ ἀκόλουθη. Ἡ κοινὴ ἀναγνώριση καὶ ἡ ὁλοκληρωτικὴ σχεδὸν ἐπιβολὴ τῶν σοφιστῶν εἶναι τὸ καθεστώς. Ὁ Σωκράτης δὲν ἦταν παρὰ ἓνας «παραδοξολόγος», πού ἄρχισε νὰ γίνεται θρύλος μετὰ τὸ θάνατό του καὶ πῶς πολλὸ ὅταν τὸν ἀνακάλυψαν οἱ Χριστιανοί. Ὁ Πλάτωνας ἐξάλλου δὲν ἦταν παρὰ φιλόσοφος μὲ σχολὴ δική του, πού ἡ πολιτικὴ πράξη τὸν ἀπογοήτεψε θανάσιμα—μεγάλος κι' ἀθεράπευτος καημὸς του—ἓνας θεωρητικὸς κοσμοδιορθωτὴς πού εἶχε τόση ἐπίδραση στὸν καιρὸ του, ὅση περίπου κι' ἓνας μεγάλος σύγχρονος θεωρητικὸς. Πρέπει ἀκόμα νὰ σκεφτοῦμε ὅτι εἶναι ἓνας μεγάλος τῆς παρακμῆς κι' ἂν προσθέσουμε ὅτι ἡ ὀλιγαρχικὴ του συνείδηση τὸν εἶχε τοποθετήσῃ ὀριστικὰ στὸ στρατόπεδο τῶν ἐχθρῶν τοῦ δήμου, θὰ καταλάβουμε τότε πῶς καλὰ ὅτι ἡ ἐπιρροή του ἦταν μᾶλλον ἀσήμαντη.

Οἱ σοφιστὲς λοιπὸν καὶ τὸ παιδευτικὸ τούς σύστημα ἦταν ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἐποχῆς, πού δὲν εἶχε σὰ σκοπὸ τῆς νὰ δώσει μόνο γνώσεις στὸν τρόφιμό της, ἀλλὰ νὰ ἀσκήσῃ τὸ μυαλό του, καὶ σὲ μιὰν ἀνώτερη μορφή, νὰ καλλιεργήσῃ όλες τις

28. Th. Comperz, ο.π.π., I, 457.

29. Le travail et les techniques, 29-45. P. Giraud, La main d'oeuvre industrielle dans l'ancienne Grèce, μετ. Ἀ. Καραλή, 43-57.

30. Πρβλ. G. Grote, VIII, 354.

31. J. Bury, ο.π.π., 370.

32. 317b.

δυνάμεις τῆς ψυχῆς του.—Ὁ σκοπὸς αὐτὸς βέβαια, ὅπως διαμορφώνεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν πράξη, περιέχει όλες τις πιθανές μορφές προσπέλασης πρὸς τὴν ψυχὴ τοῦ μαθητοῦ, μὲ τις ἀναγκαῖες ἀντιφάσεις πού ὀφείλονται στὴν ἀναζητήση. Ὁ Σωκρατικὸς κύκλος δὲν ἔκανε τίποτ' ἄλλο παρὰ ν' ἀπομονώσει ἓναν τρόπο ἀγωγῆς καὶ νὰ τὸν ἐξελέξει. Ἐνῶ οἱ σοφιστὲς παλεύουν ἀνάμεσα στὴν ἐγκυκλοπαιδικὴ μόρφωση πού ζητάει ἡ ἐποχή, τὴν ἀσκήση τοῦ μυαλοῦ πού εἶναι τὸ καινούργιο ὄργανο καὶ τὴν ψυχικὴ καλλιέργεια. Θέλουν νὰ δώσουν στὸ μυαλό τοῦ νέου, μιά κι' ἀνακάλυψαν τὸν ἐσωτερικὸ σκελετὸ τῆς λειτουργίας του (33), τὶς τυπικὲς μορφές τῆς δουλιᾶς κι' ἀκόμα νὰ συνταιριάσουν τὴν ἐγκυκλοπαιδικότητα μὲ τὴν ἀληθινὴ καλλιέργεια τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ πρόβλημα αὐτό, ἄλλωστε, ὑπάρχει καὶ στὴ σημερινὴ παιδεία, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἐγκυκλοπαιδικὴ ἀποψη σὲ βάρος μιᾶς βαθύτερης ἀνθρωπιστικῆς μόρφωσης. Ἐξάλλου ἡ ἀρμονικὴ ἀγωγή πού καλλιεργεῖ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴ εἶναι πολλὸ πῶς κοντὰ στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ μοῖρα του καὶ στὸ πνεῦμα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς (34), παρὰ τὸ νὰ εἴξουμε τὸ βάρος στὸ ἓνα ἀπ' τὰ δύο καὶ νὰ τὸ θεωρήσουμε σὰν πολυτιμότερο.

Ἀφοῦ λοιπὸν οἱ σοφιστὲς εἶναι οἱ δάσκαλοι τῆς πολιτικῆς τέχνης, εἶναι κάπως περιέργο νὰ ὑποστηρίξῃ κανένας, ὅτι ἡ συζήτηση πού ἀνοιξαν γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν ἀξία τῶν ἀνθρώπων θεσμῶν ἦταν ἡ αἰτία, πού ὁδήγησε στὴν παρακμὴ. Οὔτε πάλι μποροῦμε νὰ φορτώσουμε τὴν ἐνοχὴ στὴ δεύτερη γενιά τῶν σοφιστῶν, γιατί εἶναι τόσο ὑπεύθυνοι ὅλοι τούς γιὰ τὴν παρακμὴ πού συντρίβει τὸν 4ον αἰ. ὅσο κι' ὁ καθένας ἀπ' τούς συγκαιρινούς τούς (35).

Μ' ὅλ' αὐτὰ ἡ συζήτηση γιὰ τούς ἀνθρώπινους θεσμοὺς δὲν ἦταν κατόρθωμα τῶν σοφιστῶν, ἀλλὰ ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς καὶ ξεκινάει ἀπὸ πολλὸ παλαιότερα, ἀπ' τὸν καιρὸ τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσίοδου. Ἰδιαίτερα οἱ ἀπόψεις τοῦ δευτέρου μὲ τὸν πεσιμισμό του γιὰ τὸ χαμένο παράδεισο—ιδέα πού κυριαρχεῖ καὶ στὸν Πλάτωνα—εἶναι οἱ ἀπόψεις τῆς ὀλιγαρχικῆς παρατάξης πού νοιώθει τὴ γῆ νὰ ταρακουνιέται κάτω ἀπ' τὰ πόδια της. Τώρα ἡ ὥριμη κατάσταση, μὲ τις πρώτες ἀναζητήσεις τῶν προσωκρατικῶν καὶ τὶς γνωστὲς πολιτικὲς ἐξελέξεις, εἶναι ἐκείνη πού δημιουργεῖ καὶ ὁδηγεῖ τούς σοφιστὲς.

Ἀπ' τὴν ἀποψη αὐτὴ πρέπει νὰ τολιστεῖ ἡ γνώμη τοῦ Jaeger ὅταν λέει: «Στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου μυαλοῦ οἱ σοφιστὲς εἶναι ἓνα φαινόμενο τόσο ἀναγκαῖο, ὅσο ὁ Σωκράτης κι' ὁ Πλάτωνας. Στὴν πραγματικότητα χωρὶς αὐτοὺς εἶναι ζήτημα ἂν θὰ ὑπῆρχαν ὁ Σωκράτης κι' ὁ Πλάτωνας» (36).

Ἀς δοῦμε ἀκόμα καὶ μερικὰ ἄλλα ἐπίμαχα σημεῖα. Ἐν' ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἡ ζητητικὴ μορφή τῆς ἀντιλογίας. Ἀντιλογία σημαίνει ὅτι ἓνα πράγμα ἔχει πάντα δύο ὅψεις ἀντίθετες καὶ συνδυάζεται μὲ τὴ γνωστὴ φράση «τὸν ἦττω λόγον κρείττω ποιεῖν», δηλ. ν' ἀποδείχνει ὅτι σωστὸς εἶναι ὁ λόγος πού ἦττω «ἀσθενέστερα» ἐπιχειρήματα. Ἡ παράδοση λέει ὅτι πρῶτος ὁ Πρωταγόρας ἔχει «ἀσθενέστερα» δύο λόγους ἀντικειμένους ἀλλήλοις (37). Ἡ ἀποψη ὅμως αὐτὴ δὲν εἰσάγει τούς «δύο λόγους ἀντικειμένους ἀλλήλοις» (37). Ἡ ἀποψη ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι δημιουργημα τοῦ Πρωταγόρα, ἀλλὰ ἐκφραση ἑνὸς πνευματικοῦ γίνεσθαι πού ἐξελισσόταν σιγά-σιγά μὲς ἀπ' τὴν ἐλληνικὴ σκέψη, γιὰ νὰ φτάσῃ στὴ μορφή πού πῆρε στοὺς σοφιστὲς. Ἡ ἐλληνικὴ σκέψη μὲ τὸ πλάτος τῶν ἀπόψεων τῆς καὶ μὲ μιὰ ὅλο καὶ μεγαλύτερη διεύρυνση στὸ ἐσωτερικὸ τῶν πραγμάτων καὶ τῆς δια-

33. W. Jaeger, ο.π.π., I, 292.

34. Θουκ. II, 40.

35. W. Jaeger, ο.π.π., I, 331, πρβλ. G. Grote, VIII, 331, 356. Πλάτ. Πολιτ. 492 a-e, 493 a.

36. Ο.π.π., I, 291.

37. Διογ., Λαέρ. IX, 51.

Ένας ακόμη νέος 'Ακαδημαϊκός

Στη συνεδρίασή της της 19ης Μαΐου η 'Ακαδημία 'Αθηνών όνόμασε με την ψήφο της νέο τακτικό μέλος της στη β' έδρα της 'Αρχαιολογίας τον κ. Χρήστο Καρούζο, Διευθυντή του 'Εθνικού 'Αρχαιολογικού Μουσείου και από τους λογίους που συχνά έτιμησε το περιοδικό μας με τη συνεργασία του. Η απόφαση της 'Ακαδημίας ακούστηκε με βαθειάν ικανοποίηση από τους ανθρώπους της επιστήμης και των γραμμάτων μας. Κατά γενικήν αντίληψη, η έκλογή του κ. Χρ. Καρούζου στο ανώτατο τουτο ακαδημαϊκό αξίωμα αποτελεί δίκαιην επιβράβευση ενός πνευματικού ανθρώπου που διακρίνεται για το σοβαρό επιστημονικόν όπλισμόν του, για τους μόχθους του να δοθεί στο 'Εθνικόν 'Αρχαιολογικό μας Μουσείο η μορφή που το έχει ήδη επιβάλει, καθώς και για το εξαιρετό ήθος του.

Ο Χρήστος Καρούζος γεννήθηκε στην 'Αμφισσα το 1900 (γινός γιατρού που σκοτώθηκε, έφεδρος, στον Βαλκανικό πόλεμο). Στην πόλη αυτή πέρασε το δημοτικό και το γυμνάσιο. Το 1916 γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου, που την έλάμπρυναν τότε φωτισμένοι διδάσκαλοι. Τότε η μορφή και σαν την άγαστη του στην αρχαιολογία, που την είχε φέρει από την πατρίδα του, την τότε κοντά στους Δελφούς. Στην αρχαιολογικήν υπηρεσία μπήκε φοιτητής ακόμη. 'Αργότερα υπηρέτησε ως επιμελητής στην 'Ακρόπολη, στη Σπάρτη και στη Θήβα (έδώ με έφορο αρχαιοτήτων τον έσοχο φιλόλογο και αρχαιολόγο Νικόλαο Παπαδάκη).

Από το 1928 αρχίζει τις σπουδές του στη Γερμανία ως υπότροφος του 'Ελληνικού Κράτους και της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας. Στά τους και της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας. Στά Πανεπιστήμια του Μονάχου και του Βερολίνου άκουσε κυρίως αρχαιολογία και ιστορία της Τέχνης με τους καθηγητές Walters, Pinder, Buschor, Weickert, Rodenvaldt, Hildebrand. Διόμνη διαμονή του στη Ρώμη, με πρόσκληση του εκεί γερμανικού 'Ινστιτούτου, τον έφερε σε άμεση επαφή με τα μνημεία της αιώνας πόλης και με την προσωπικότητα του ιστορικού της ελληνικής τέχνης Λουδοβίκου Curtius.

Ός έφορος αρχαιοτήτων υπηρέτησε ο Χρ. Καρούζος στο Βόλο, στη Βοιωτία και στις Κυκλάδες. Από το 1942 είναι Διευθυντής του 'Εθνικού 'Αρχαιολογικού Μουσείου.

Και ξένα επιστημονικά 'Ιδρύματα έτιμησαν τον 'Ελληνα αρχαιολόγο. Έτσι έγινε το 1949 έπίτιμος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Βασιλείας και τον 'Απρίλη του 1955 αντεπιστέλλον μέλος της Βαυαρικής 'Ακαδη-

μίας των 'Επιστημών, στη θέση που κενώθηκε με τον θάνατο του Λουδοβίκου Curtius.

Από πλήθος έρθρα του κ. Χρ. Καρούζου καταχωρημένα σε ελληνικά και ξένα αρχαιολογικά περιοδικά ξεχωρίζει η πολυσέλιδη μελέτη του για τον χάλκινο Ποσειδώνα του 'Αρτεμίου ('Αρχαιολογ. Δελτίο 1930-31) ή δημοσίευση πρώιμου κυκλαδικού άμφορέα στο «Jahrbuch» του Γερμανικού 'Ινστιτούτου 1937 (γερμανικά), καθώς και ενός μαρμαρίνου ανάγλυφου από τη Μήλο, αγγλικά (Journal of Hellenic Studies, 1951).

Αυτότελ' έργα του είναι τα εξής: «Το 'Αμφιάρειο του 'Ωρωπού», σύντομος οδηγός στα έρείπια του 'Ωρωπού, 1926. «Το Μουσείο της Θήβας», 'Αθήνα 1934. «Περικαλλές άγαλμα», αισθητική μελέτη 1941 και «Ρόδος» 1949.

Το περιοδικό μας έχει δημοσιεύσει στους τόμους του 1951 και του 1952 δύο αξιόλογες μελέτες του: «Δελφοί» και «Παρθενών».

Τά δημοσιεύματα του κ. Χρ. Καρούζου (κατά γενικήν αναγνώριση) διακρίνονται για την επιστημονική στερεότητα και τις λεπτές αισθητικές παρατηρήσεις τους, δείγματα της πνευματικής καλλιέργειας και της ευαισθησίας του έκλεκτου αρχαιολόγου και φιλόλογου άπέναντι στα μνημεία και στα κείμενα του αρχαίου μας πολιτισμού.

Η «Παιδεία και Ζωή» συγχαίρει θερμότατα τον νέο ακαδημαϊκό για την έκλογή του και την 'Ακαδημία 'Αθηνών για την ψήφο της.

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

ANNA FREUD

Περαστικός από το Λονδίνο, ζήτησα να συναντήσω την κόρη του Sigm. Freud, την Anna Freud, που ήταν, ως γνωστό, πολύτιμη συνεργάτις του πατέρα της. Λίγοι άνθρωποι ξέρουν την επιστημονική εργασία της Anna Freud. Όλοι τη βλέπουν σαν μια άφωτισμένη θυγατέρα ενός μεγάλου επιστήμονος. Όμως είναι κάτι πολύ περισσότερο.

Η Anna Freud σπούδασε Ψυχολογία και πολλά χρόνια ήταν ο αξίος βοηθός του πατέρα της. Όπως λέγει η ίδια, ο πατέρας της τη συμβούλευσε να μη σπουδάσει 'Ιατρική, γιατί ο λόγος ξέρεi πολύ καλύτερα ν' ασχοληθ' με την ψυχανάλυση από ένα 'γιατρό που επηρεάζεται άθελά του συχνά από την επιστημονική του ειδίκευση και από την ιδέα του άρρώστου.

Είχα ξανασυναντήσει την Anna Freud στην 'Αμερική μαζί μ' ένα Βιεννέζο γιατρό, τον

René Spitz, τώρα καθηγητής στη Ν. Υόρκη, και είχαμε μεγάλες συζητήσεις για τον αναχρονιστικό θεσμό των Βρεφοκομείων. Η Anna Freud και ο R. Spitz με επιστημονικό φανατισμό απέδειξαν πόσο επικίνδυνα ιδρύματα είναι τα Βρεφοκομεία και αν ακόμα λειτουργούν 'ιατρικώς καλά, με μικρή θνησιμότητα και αύξηση διαρκή του βάρους των παιδιών. Κι' αυτό γιατί τα παιδιά που βγαίνουν από κεί, είναι διανοητικώς καθυστερημένα και φέρουν μαζί τους συμπλέγματα που τα παρακολουθούν σ' όλη τους τη ζωή. Ζήτησα επιστρέφοντας το 1952 από την 'Αμερική να δημιουργήσω ένα σύγχρονο 'ίδρυμα με πολύ λίγα παιδιά, με θέση για τις εξώγαμες μητέρες που να επιδοτούνται οι ίδιες, για να μπορούν να μένουν κοντά στα παιδιά τους—άνωνυμα αν θέλουν, και έτσι που κανενός είδους τιμή του άδελφού να μη μπορεί να ταράξει τη γαλήνη της μητέρας. Το κτήριο είναι έτοιμο τώρα χάρη στην πίστη της Βασίλισσας. Μια ειδικευμένη 'Ελβετίδα μαζί με ένα παιδίατρο θ' αναλάβουν την οργάνωσή του κι' αργότερα μια 'Ελληνίδα θ' αναλάβει την Διοίκηση.

Η Βασίλισσα δέχθηκε να χρηματοδοτείται όλη η λειτουργία αυτού του μεγάλου έργου με τους πόρους του 'Εράνου. Με την έλπιδα πως η 'Ελληνίδα θ' προστατευθ' από τις κοινωνικές προλήψεις και το παιδί από το ψυχρό Βρεφοκομείο με όλα τα δυσάρεστα επακόλουθά του. Τά χρήματα για το κτίσιμο ήταν κατά σημαντικό μέρος από τον έρονο επί 'Ιω. Μεταξά για την 'Αεροπορία. Αυτά που είχαν μείνει σε τιμαλφή στο θησαυροφυλάκειο της Τράπεζας της Ελλάδος για πολλά χρόνια. Αυτά τα τιμαλφή αξιοποιήθηκαν και τώρα ένα σύγχρονο νέο 'ίδρυμα αρχίζει να προστατεύει τα παιδιά του άγνωστου και της δυστυχισμένης μητέρας.

Όταν τελείωσα τη διήγηση αυτής της προσπάθειας, η Anna Freud χαμογέλασε. «Θά έρθω—μου είπε—στην Ελλάδα, να επισκεφθώ αυτό το νέο σας 'ίδρυμα που τόσο ταιριάζει με τις αντιλήψεις μου. (Το 'Ινστιτούτο Κάρνεζ της έδωσε ένα μεγάλο ποσό χρημάτων για να δημιουργήσει ένα σταθμό ψυχολογικών παρατηρήσεων για τα παιδιά των 'Ιδρυμάτων-Οικοτροφείων κλπ.). Εκεί στον τόπο σας (δεν συγκρατώ δυστυχώς όνόματα εκτός από της Μαρίας Βοναπάρτη), πιστεύω πως έχω φίλους τους φίλους του πατέρα μου». «Πολύ περισσότερους» της είπα «άπ' ό, τι νομίζετε» και της διηγήθηκα πως και σήμερα ακόμη ένα επαρχιακό περιοδικό ασχολείται με τη δημοσίευση των ανέκδοτων γραμμάτων του πατέρα της (Β. 'Αρχοντίδης στο περιοδικό «Λόγος» της Μυτιλήνης).

Της έκανε έντύπωση και μου είπε: «Πόσο χαίρομαι που ακούω ότι και στην πατρίδα σας, που τόσα υπέφερε, υπάρχουν ακόμη άνθρωποι που πιστεύουν και στοχάζονται. Φαντάσθηκα πως αυτός ο δεύτερος πόλεμος σάρωσε την ψυχή της Εύρώπης και δεν έμειναν παρά δυστυχείς άνθρωποι. Είδα στη Βιέννη Καθηγητές σοφούς, φίλους του πατέρα μου, να τον αναθεματίζουν και ν' αφαιρούν το όνομά του απ' τη

Σχολή, και τώρα οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι στηλώνουν ένα άγαλμα του πατέρα μου στο Πανεπιστήμιο που δίδαξε και ζητούν να παραστώ στα αποκαλυπτήρια. 'Αρνήθηκα να δεχθώ αυτή την τιμή κι' έχω πολλούς φόβους για το πνευματικό μέλλον της Εύρώπης. 'Αλλά όταν βλέπω μερικά σημάδια, στοχάζομαι πως η κρίση δεν είναι των λαών της Εύρώπης, αλλά των δήθεν πνευματικών των άρχηγών. Και αυτή η ιδέα με κρατεί ακόμη στην Εύρώπη».

Μ. Π. ΓΟΥΤΟΣ

Κ. Α. Ρωμαίου: «Μικρά Μελετήματα», Θεσσαλονίκη 1955.

Σε ένα τόμο 356 σελίδων μαθητές και φίλοι του διαπρεπούς αρχαιολόγου κ. Κ. Α. Ρωμαίου εξέδωκαν συγκεντρωμένες 48 μελέτες του, οι οποίες δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς σε περιοδικά και ήμερολόγια, που πολλά απ' αυτά με το πέρασμα του χρόνου είναι δυσεύρετα. Το πρώτο δημοσίευμα του τόμου «Το νυχτέρι» είναι και το πρώτο στη σειρά δημοσίευμα του κ. Ρωμαίου στα 1899. 'Υπάρχουν βέβαια και πολύ μεταγενέστερα δημοσιεύματά του, που περιλαμβάνονται στον τόμο αυτό, όπως φυσικά κι' ένα πλήθος από άλλα μελετήματά του δεν ήταν δυνατόν να περιληφθούν. Την έκδοση, εκτός από τους εύλαβείς μαθητές και τους άφοιτους φίλους, τη βοήθησε και η γενναία συνδρομή της 'Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.

Τά μελετήματα αυτά καλύπτουν πορεία 55 ολόκληρων χρόνων. 'Αλλά είναι γραμμένα στη δημοτική και άλλα στην καθαρεύουσα. Όλα έχουν αυτότελεια, αλλά και μαζί αποτελούν μιάν ενότητα, αφού όλα εκφράζουν την έντονη προσωπικότητα του συγγραφέα τους.

Σε κάποια από τα δημοσιεύματά του ο κ. Ρωμαίος έχει σκοπό του την εκλαίκευση επιστημονικών γνώσεων, αλλά ο άναγνώστης διαπιστώνει πάντα το κατόρθωμα του συγγραφέα να παραμένει στο ίδιο ύψος, στο όποιο τον τοποθέτησαν η συγκρότηση και η εμβριθεία του.

Τά θέματα στα «Μικρά Μελετήματα» είναι ποικίλα. Πολλά είναι λαογραφικά: «Το κακό μάτι», «Το ύπν κατά τον γάμον», «Οι Καλικάντζαροι», «Τά Λυκοχάντζια του Πόντου», «Οι Δρίμες», «Παιδικές εικόνες» κλπ. Δύο άλλα, «Το νυχτέρι» και «'Απόκρεα στα Βούρβουρα της Κυνουρίας» αποτελούν λογοτεχνικές συνθέσεις. 'Αλλά και αρχαία έθιμα και θεσμούς μελετά σε έρθρα του ο συγγραφέας. Τέτοια είναι η «'Εθική αρχαίου σχολείου», «Τά εξωτερικόν των παλαιών έλλήνων» κλπ.

Εχω ορίστ'ά πρέπει να προσέξουμε το γεγονός ότι ο κ. Ρωμαίος ως αρχαιολόγος ξεκίνησε από τη μελέτη αρχαιοτήτων της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Κυνουρίας. Μας δείχνει με αυτό πόσο τον συγκίνησε η στενότερη 'Αρκαδική πατρίδα του. Εκεί έμυήθηκε στις πρώτες συγκινήσεις της ζωής, που αποτελεί κι' αυτή μιάν ολόκληρη, όπου αδιάσπαστα συμπλέκονται και η φύση και ο μύθος και η όμορφιά και τα ήθη. Στο μελέτημά του «Τά κεφάλαια της Μελιγούς»

(πρόκειται για ένα ωραίο εύρημα, το οποίο πρόσζεσε ο ονομαστός γερμανός αρχαιολόγος Brunn και είναι γνωστό στην κλασσική διεθνή Αρχαιολογία) ο κ. Ρωμαίος ανάμεσα σε άλλα προσθέτει: «Μά για μένα είχε και άλλη ιδιαίτερη σημασία. 'Η Μελιγού απέχει μόνο τρεις ώρες από το χωριό μου, του Βούρβουρα. 'Ητανε το μικρό αρχαίο κομμάτι κάτι που με άγγιζε, ήτανε δικό μου». Αυτόν τον εξομολογητικό τόνο, αυτή την ψυχική θέρμη έχουν και άλλα μελετήματα του κ. Ρωμαίου, αναφερόμενα στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Γενικά, τα θέματά του τα αναπτύσσει με σοφία που τέρπει. Σημειώνουμε από τα μελετήματά του της στενότερης πατρίδας του: «'Η κεφαλή της Τεγέας», «Κεφαλή κόρης εν Τεγέα», «'Αρχαίο τεγατικό ιερόν», «Τὰ Δολιανὰ στην αρχαιότητα», «Τὰ ὕδατα του 'Αρχαδικού οροπέδιου κατά την αρχαιότητα και σήμερα», «'Αρχαιολογία σχετική με τὸ Παλιοχώρι», «'Αρχαιολογία και ιστορία του χωριού μας», «Κάστρο της 'Ωριάς—'Αστρος—Δραγαλεβός», «'Ο ναός της 'Αλέας και ἡ ἑλληνική διακοσμητική» κλπ.

Στὸ ἴδιο βιβλίο ὁ ἐπιφανὴς αρχαιολόγος μᾶς δίνει και μὴν ἄλλη σειρά ἀπὸ μελέτες του, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται σὲ πολλοὺς ἀρχαίους χώρους τῆς ἑλληνικῆς πατρίδας. Παντοῦ ἀποκαλύπτεται ὁ φωτισμένος και ὠρμος ἐπιστήμονας. 'Αναγνωρίζουμε πάντοτε ἐκεῖνον, πού σὲ μιὰ σελίδα του ἔτσι καθορίζει τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τῶν ἀρχαιολόγων: «Κάποιο φῶς γυρεύουν νὰ ἰδοῦν, κάποιο φῶς ὁμορφιάς, χρῆσιμο γιὰ ὅλο τὸν κόσμο, κάποια χαρὰ ἀνθρώπινη ζητοῦν νὰ πετύχουν». Τέτοια θέματα ἀρχαιολογικὰ ἀπὸ διάφορα τμήματα τῆς 'Ελλάδας εἶναι: «Τὸ ἀγάλματάκι τῆς 'Αμπρακίας», «'Αρχαῖο ἀνάγλυφο τῆς Θεσσαλίας», «'Ο Μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας», «Χάλκινη ἴλη ἱππικοῦ στὸ ἀρχαῖο Δίον», «Τὸ ἀρχαῖο μακεδονικὸ ἀνάκτορο τῆς Παλατίτσας», «'Αρχαῖοι τάφοι», «'Η ἀρχαία Αἰτωλία και ὁ Θέρμος» κλπ.

Σημαντικὰ εἶναι και τὰ γενικώτερα ἀρχαιολογικὰ μελετήματα τοῦ κ. Ρωμαίου, ὅπως «Τὰ 'Ελληνικὰ και ἡ ἀρχιτεκτονική», τὰ «'Αρχαῖα κεραμίδια» και ἄλλα. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ μᾶς θυμίζουν ἄλλη μιὰ φορά τὴ συνθετικὴ συγγραφὴ τοῦ κ. Ρωμαίου «Κέραμοι τῆς Κολυδῶνος» (1951), πού εἶναι μιὰ ἐξαιρετὴ προσφορὰ στὴν ἀκριβὴ και αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. 'Επίσης τὸ μελετήμα του «Εἰσαγωγὴ στὴς λαϊκὲς λατρεῖες τῆς Θράκης» μᾶς φέρνει στὴ μνήμη μιὰν ἄλλη θαυμαστὴ ἐργασία τοῦ ἴδιου γιὰ τὰ 'Αναστανόρια (1945).

'Απὸ τὰ πολλὰ αἰσθητικὰ ἄρθρα τοῦ κ. Ρωμαίου, πού περιέχονται στὰ «Μικρὰ μελετήματα», θὰ σταθοῦμε σὲ δύο. Τὸ ἓνα εἶναι ὁ «'Εφηβος τοῦ Μαραθῶνα». Θὰ μεταφέρουμε ἐδῶ λίγες γραμμές, γιὰ νὰ αἰσθανθεῖ ὁ ἀναγνώστης τὴν ἔντονη ματιὰ πού ρίχνει ἐπάνω στὸ ἀγάλμα ὁ φωτισμένος ἀρχαιολόγος, πῶς τὸ περιγράφει ὅχι μὲ τὴς λέξεις ἀλλὰ μὲ τὴν ψυχὴ του: «'Απ'αὐτοῦ στὸ σπαρταριστὸ ἀπὸ ζωὴ νέο κορμὶ γέρνει ἀπαλὰ τὸ θεῖο κεφάλι. Τὸ περ' γραμμὰ του εἶναι πλούσιο και θαυμαστὸ μαζὶ. Μὲ τὰ ἀτελείωτα κυματάκια τῶν μαλλιών και τὴ βαθειὰ τομὴ τῆς μίας ταινίας, μὲ τὸ ταιριαστὸ ἐμπρὸς καμ-

πυλωτὸ στολίδι, δὲ μπορούμε παρὰ νὰ προσέξουμε τὸ σχῆμα τοῦ κρανίου σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση. Μὲ τὴ χυτὴ γραμμὴ τῆς πλάγιας ὀψης, πού μονομιᾶς ἐνώνει τόσα σπουδαῖα χαρακτηριστικά, ἡ ἐντύπωση ἀπὸ τὸ πρόσωπο γίνεται ἄμεση και δυνατὴ. Στὸ στέφανο τῆς κόμης ἀντιστοιχεῖ κάτω ἡ θεῖα καμπύλη τοῦ σαγονιοῦ και οἱ δύο ὁμορφιές ἐνώνονται μὲ τὸ ἐξαιρετὸ λουλούδι τοῦ μικροῦ αὐτιοῦ. Μέσα τώρα σ' αὐτὸ τὸ λαμπρὸ πλαίσιο φωτοβολοῦν τὰ μεγάλα μάτια, τὰ βαθουλὰ και βαθυσκίαστα, και γελοῦν ἐπάνω τὰ γραμμένα φρύδια. Μαζὶ μὲ τὰ μάτια, τὸ πλούσιον ἀναπτυγμένο πρόσωπο τονίζει τὴ σύνεση τοῦ παρθενικοῦ παιδιοῦ, μιὰ σύνεση πολὺ φυσικὴ στὴν ἡλικία αὐτῇ, τὴν προικισμένη μὲ δυνατὴ ἀντίληψη και θυμοσοφία, πού οὔτε ἐπιτόλαιη εἶναι οὔτε βαθυστόχαστη και γερασμένη. 'Ακόμα και τὴ θερμὴ πνοὴ του νομίζεις ὅτι αἰσθάνεσαι ἀπὸ τὸ ἀνάλαφρα ἀνοιχτὸ στόμα. 'Η πιστεύεις, ὅτι θ' ἀκούσεις ἄμεσως ἓνα φρόνιμο λόγο, ταιριασμένο στὴ ζωρότητα τῆ συγκρατημένη».

Πολὺ διεισδυτικὲς ἐξ ἄλλου εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ κ. Ρωμαίου στὸ μελετήμα του «'Η λεγομένη ἑλληνικὴ κατατομή». Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα βαθυστόχαστο κήρυγμα γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ βάσανο, μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ μελετῶνται οἱ ἀρχαῖοι. 'Αριστο σύνδεσμός μας μὲ τοὺς ἀρχαίους θεωρεῖ ὁ συγγραφέας τὴν κοινὴ πνευματικὴ κατεύθυνση και τὸν ἴδιο ἔρωτα πρὸς τὴν ἀλήθεια. 'Υπογραμμίζει ὅτι σὲ κάθε ἐπιστημονικὴ ἐρευνα πρέπει νὰ ἐξετάζεται ἡ ἐθνικὴ μας ἱστορία «ἐν ἑλληνικῷ πνεύματι και ἀληθείᾳ».

Κάποια ἄλλα μελετήματα τοῦ κ. Ρωμαίου μὲ θέματα γενικώτερα, πού ἐγράψαν ἀπὸ διάφορες ἀφορμές, ὅπως λ.χ. ὁ ἐναρκτήριος λόγος του στὴ δεξίωση, πού τοῦ ἔγινε στὰ 1946 στὴν 'Ακαδημία 'Αθηνῶν, μὲ τίτλο «'Επιστὴμη και τέχνη», ἡ ἡ ἀπόκρισή του γιὰ τὴν «Πανεπιστημιακὴ διδασκαλία» σὲ μιὰν ἐρευνα πού ἔκανε ἡ «Παιδεία» στὰ 1947, κι' ἄλλα ἀνάλογα θέματα—δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε τὴ «Λαογραφία και 'Αρχαιολογία»—ἔχουν πολὺ ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ πολὺ εὐστοχα ὁ συγγραφέας θέτει τὰ προβλήματα, ἀναπτύσσοντας μὲ συνέπεια τὴς ἀποφύεις του, τὴς ὁποῖες χαρακτηρίζει ἰδιάζουσα εὐθυκρισία και ζηλευτὴ διαύγεια στοχασμοῦ.

Δυὸ σημεῖα ἀκόμα εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξάρουμε, πού ἀποτελοῦν βασικὰ γνωρίσματα τῶν μελετημάτων τοῦ κ. Ρωμαίου: τὸ πρῶτο εἶναι ἡ αὐθόρμητη ἐλλειψικὴ του ἀναζήτησις, ἡ τόσο ἀνεπιτήδευτη και ἀπροσποίητη, και τὸ δεύτερο ὁ βαθύτατος ἀνθρωπισμός, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διαπνέεται ὁ συγγραφέας. Καὶ οἱ δύο αὗτὲς γνήσιες ὅσο και ἀφθονες πηγὲς χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο τοῦ κ. Ρωμαίου.

Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου παρατίθεται ἡ βιβλιογραφία τῶν δημοσιευμάτων τοῦ κ. Κ.Α. Ρωμαίου, ὅπου εἶναι πλήρης ἡ ἀναγραφὴ τῶν τίτλων ὅλων τῶν ἔργων του, μὲ περιεκτικὴ περίληψη τοῦ περιεχομένου κάθε μελέτης του.

'Ανῆκει κάθε ἔπαινος σ' ἐκείνους πού ἐπραγματοποίησαν τὴν ἐκδοσὴ τοῦ περισπούδαστου αὐτοῦ τόμου.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΞΥΔΗΣ

Η "ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ"

Θὰ δημοσιεύσει στὰ τεύχη τῆς τοῦ ἔτους 1955 τὶς μελέτες:

LOUIS MEYLAN

1. «Πολιτισμὸς και ἀνθρωπιστικὴ παιδεία»

R. COUSINET

2. «Διδακτικὴ και μάθησις»

ΒΑΣ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗ

3. «'Η πρωτόγονη σκέψις στὰ λαϊκὰ ἔθιμα»

Κ. Ν. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

4. «Προβλήματα διδασκαλίας τῶν 'Αρχαίων κειμένων»
(Συνέχεια)

PIERRE DUQUET

5. «Αἰσθητικὴ ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ»

G. MIALARET

6. «Μερικὲς ψυχολογικὲς πλευρὲς τῆς διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν»

Κ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

7. «Πῶς νὰ μάθουμε γράμματα σ' αὐτοὺς [πού δὲν ξέρουν]»
κ. τ. λ. κ. τ. λ.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Και τὸ ἐρχόμενο τεῦχος τῆς «Παιδείας και Ζωῆς» θὰ εἶναι διπλὸ (Αὐγούστου-Σεπτεμβρίου) και θὰ κυκλοφορήσει στὶς 10 Σεπτεμβρίου 1955.

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

μοναδικό στην Ελλάδα επιστημονικό
παιδαγωγικό περιοδικό, που αντιπροσωπεύει
την προοδευτική εκπαιδευτική κίνηση
στή χώρα μας, μπήκε από το 1955

στο 9^ο έτος τῆς ζωῆς της.

Ἡ Συνδρομὴ γιὰ τὸ ἔτος 1955
(τεύχη 10, 8 ἀπλά καὶ 2 διπλά)

ὁρίσθηκε γιὰ νομικά καὶ φυσικά πρόσωπα
σὲ δραχμὲς (νέες) 75.

Ἐξωτερικοῦ δραχ. 90 (δολλάρια 3).

Η ΠΑΙΔΕΙΑ καὶ ΖΩΗ

γράφεται καὶ τυπώνεται μὲ προσωπικὲς δυ-
σίες τοῦ ἐπιτελείου τῶν Συνεργατῶν της.
Γι' αὐτὸ ἔχει τὸ δάρρος νὰ ἀπευθυνθεῖ πρὸς
τοὺς Ἀναγνῶστες της καὶ νὰ τοὺς παρα-
καλέσει νὰ συστήσουν τὸ περιοδικὸ στοὺς
φίλους των καὶ νὰ βοηθήσουν στήν πλατύ-
τερη κυκλοφορία του.